

Р01/2/232.1

М 18

Е. МАЛАНЮК

ДО ПРОБЛЕМИ БОЛЬШЕВИЗМУ

НЮ ЙОРК 1956

ООЧСУ

СУМА

E. MALANIUK

TO THE PROBLEMS OF BOLSHEVISM

NEW YORK

1956

**Published by the Organization for Defense of Four Freedoms
of Ukraine Inc. — Ukrainian American Youth Association**

Е. МАЛАНЮК

ДО ПРОБЛЕМИ БОЛЬШЕВИЗМУ

067111

н. а.

НЮ ЙОРК

РІК 1956

Організація Оборони Чотирьох Свобід України —
Спілка Української Молоді Америки

ВСТУП

Слово **большевизм**, таке актуальне від самого початку т. зв. російської революції, — з кінцем другої світової війни зникає й ось зникає майже цілком.

Про це подбали не так, може, володарі советської імперії, як ті замасковані міжнародні чинники, які за всяку ціну намагаються гальванізувати офіційну ідеологію Москви, себто марксіський соціалізм-комунізм, як панівну ідеологію сучасности, як візію майбутнього, як „нову віру” і, передусім, як єдину контрідєологію ненависного націоналізму*).

Немає сумніву, тим більше по надто переконливих досвідах останнього часу, що комунізм Москви, як і очолювана нею імперія — без помічі тих зовнішніх чинників — давно вже перестали б існувати. І то не лише наслідком активного спротиву органічних сил всередині ССРСР, а й просто наслідком абсурдальности самої механічної конструкції совімперії, яка тримається лише мільйоною поліційною внутрішньою армією, пляновим нищенням органічності в людині й систематичним витереблюванням духового життя у підбитих і обернених в рабство народів. „Комунізм” тут відіграє ролю своєрідного **оправдування** советської системи постійного терору і періодичного „Геносиду”, бо, мовляв, великі цілі („комунізму”) вимагають великих жертв. Це є характеристичне „підведення” під

*) Ці ж самі чинники — від самого початку реставрованої большевизмом імперії вперто називали й називають її „Росією”, мимо конституційних в ній змін, всупереч офіційній назві ССРСР. Ця „Росія”, видно, більше відповідає їх сентиментам, а одночасно лоскоче імперіялістичні амбіції большевиків, що стали „дворянами” совімперії.

злочин захисної ідеології. В результаті маємо по другій світовій війні таку цинічну пресову термінологію, як „комуно-корейці”, „комуно-німці”, „комуно-чехи” і т. інше, так ніби на тих теренах не існує звичайна імперіялістична окупація Москви, а щось ніби більш „ідеологічне”*)... Розуміється, справа підпирання СССР — „Росії” зовнішніми чинниками не обмежується лише систематичною реклямою, а й має характер більш реальний, як матеріальна поміч, позички, дипломатична співпраця, а головне **політична** допомога в додушуванні підбитих Москвою народів. Це останнє робиться з огляду на **колоніальні можливості** в сучаснім СССР і, ще більше, з огляду на колоніальні **перспективи**, що непереможно ваблять роз’ярений апетит анонімового пасожитничого Капіталу, оспіваного в свій час і легендаризованого та мітологізованого саме Карлом Марксом.

Комуністична **легенда** Москви з її „інтернаціоналізмом” та „будовою соціалізму” (очевидно, марксівського), хоч яким важливим знаряддям в загальнім арсеналі Москви не є, однак не вичерпує проблеми, і, як нам видається, істотної ролі не відіграє. Найскорше, як всяка вимізувана ідеологія, є вона лише свого роду димовою завісою, якою маскується реальну істоту явища, що зветься **большевизм**.

Большевизм бо — поняття значно ширше за комунізм, що становить лише один (може найзручніший) з **псевдонімів** большевизму. Ані „соціалізм”, ані „марксизм”, ані „диктатура пролетаріату” і інші абстрактні окреслення не можуть віддати конкретного сенсу й змісту історичного явища, яке започаткувало в історії „Росії” добу, що триває вже більш як третину століття. Це історичне явище не можна зредувати до одного з багатьох проминальних „ізмів”.

*) До речі, походження цієї термінології чисто большевицьке, лише „обернене”. Аджеж в роках збирання імперії (1917-1922 та й пізніше) большевики, провадячи війну з Україною, з Фінляндією, Польщею, інакше не називали своїх ворогів, як „контрреволюціонерами”, „білими”, „білофінами”, „білополяками” і т. п.

Як явище історичне, воно не може не бути органічним, отже зв'язаним з певним географічним тереном, з певним населенням, з певним історичним типом людини, з історією певного народу, з умовами певного культурного „клімату”. Пояснювати бо большевизм приїздом р. 1917 в „запльомбованім вагоні” емігранта Н. Ульянова (Леніна) чи „стратегічним генієм” журналіста Л. Бронштейна (Троцького), ба навіть — досить мутними літературними творами самого „пророка” К. Маркса — було б наївно і тому недоцільно.

Залишмо все це тим, раніш згаданим, чинникам, які, під псевдонімом „знавців комунізму”, ба й „спеців від Росії”, свідомо чи підсвідомо займаються редукцією большевизму раз до економіки, раз до пролетарської революції, раз до т. зв. матеріялістичного розуміння історії, марксизму, соціал-талмудизму і т. д. Словом, до тієї чи іншої „дискусії”.

Ми на це все не маємо ані місця, ані часу, ані бажання.

ІДЕОЛОГІЯ

I

Чужинці не розуміють нічого з того,
що робиться в Росії.

М. Літвінов (Валлах)

Ми не почнемо від дефініції. Явище большевизму занадто складне, багатолике й несклопне більш або менш науково-подібним словництвом, як, взагалі, більш або менш раціоналізованим **розсудком**. І на цім полягало виняткове щастя большевиків (як, додамо, попередніх еліт Москви й Росії, бо „умом Рассії не обнять, аршіном общім не ізмерить”, як сказав визначний поет Росії — Федір Тютчев). Раціоналістичний розум Західної Європи, справді, ніколи (за парою винятків) большевизму „зрозуміти” не міг.

Почнім від звичайного особистого спогаду.

Осінь 1917 року в досить спустілих російських окопах I-ої світової війни. По просторах фактично розчленованої імперії буває керенщина. З балкону палацу балерини Кшесінської лунає голос Леніна, що на всі лади повторює те саме слово „совети”. Дисципліна у вже розкладеній армії існує лише інерційно. В мою сотню скорострілів (значний відсоток земляків) команда полку прислала телефоніста: типовий москаль, десь з-під Рязані, рудий, хитруватий і верткий. Через телефон він жадібно ловить усі політичні новини, ними лише живе й ними обдаровує кожного вояка. Особливо смакують йому виповідження Леніна та його партійців. Симпатії його — явні. Але молодший старшина, прапорщик з інтелігентів (абсольвент консерваторії й початкуючий опе-

ровий тенор), мавши симпатії ліберально-демократичні і закоханий в Керенському, намагається того телефоніста перереагувати. Тільки й чути: „свабодная Россія”, „демакратическое правительство”, „верность союзникам” ну й „вайна до победного конца”. Рудий і кирпатий телефоніст слухає, намагаючись заховати сяку-таку ввічливість (бо то все ж ніби якась тінь начальства), але раптом вибухає:

— „Та киньте ви, нарешті, те „Керенський” та „Керенський” та „емакратія”. Обридло слухати. Не Керенський нам потрібний а **влада**, розумієте? От большевики, Ленін, — то є влада, а не адвокатик-брехунець. Ленін — то **хазяїн**. Мені товариші передають по телефону, що він говорить народові, — одразу чуєш: то є воно. Те, що нам — робітникам і крест'янам — треба. Ясна річ — не вам, панам та інтелігентам.”

Цей рудакий, між іншим немолодий, москаль, розуміється, про жадного Маркса не чув, соціалістом не був, в партії не фігурував. Але він уже був **большевиком**. І треба було чути, з якою солодкою побожністю вимовляв він це слово. Може воно нагадувало йому слово „большой”, може, освячене побутовою традицією слово „большак” (старший в московській родині)... Але **всі** родовиті москалі в моїм полку, що мав значний відсоток „іногородців” (м. ін. українців і казахів), на осінь року 1917 були вже поголовно большевиками, незалежно від класової приналежності, большевиками не в партійно-ідеологічному значенні цього слова, а власне, в тім невловнодуховім сенсі цього поняття, що його дуже трудно схопити якоюсь раціональною дефініцією, піддати якійсь соціологічній лише аналізі.

В першій же подуві большевизму, з першою ж промовою Леніна, люд московський — крізь „марксистичну” фразеологію — відчув традиційний дух **автократії**, дух **історичного царизму**, дух істотно москалеві **рідний**.

„Есть в Леніне керженській*) дух, ігуменський окрік в

*) Синонім істотно-московського „старообрядчества”, „расколу” цебто донетровської і досинодальної національної релігії. В Керженських лісах

декретах”, — співав трохи згодом Ніколай Ключев, московський народний поет, старовір і селянин з походження. В аспекті **релігійно-національної** свідомості зустріли большевизм не лише талановитий поет Московії, селянин Сергій Єсенін (що напередодні революції р. 1917 друкував був вірші, присвячені останній цариці), а й син професора, рафінований поет-ерудит Андрій Белий (Бугаєв), останній великий поет імперії — Олександр Блок (поема „дванадцять”), критик-публіцист Іванов-Разумнік і багато інших родовитих москалів, що були серцем і мозком свого народу, а не прибульдами з „южноруських” босяків (як славнозвісний Маяковский), чи з півінтелігентних хахлів (як Дем’ян Бедний), не кажучи вже про хмари „одеситів”, що, як сарана, злетілись на жир до большевицької Москви. „Большевиками” буквально на очах (кажу це, як наочний свідок) робилися в старій армії найвидатніші старшини генерального штабу і дали большевицькій армії фаховий генералітет на чолі з Брусіловим*). Не думаю, щоб переконаним марксистом був родовий аристократ і царський шарже д’аффер (у Лондоні) Г. Чічерін, що не випадково став першим большевицьким міністром закордонних справ.

Справи ці досить висвітлені у відповідній документальній літературі, щоб на них тут довше зупинятись. Можна лише, навіть без зайвої аргументації, ствердити, що т. зв. російська революція, будучи в істоті своїй розпадом імперії, знайшла в большевиках **зміну обслуги імперської машини**. Її вже не встані були обслуговувати zdeгенеровані нащадки історичного, поважно ослабленого культурно-чужими „окра-

(над Волгою) переховувались старообрядці від церковного терору Петра І, ба й кривавих „церковних реформ” ще його батька-Алексія. В тих „реформах”, як виправдовувачі церковних книг, брали участь, до речі, наші київські богослови.

*) До „білих” з царських генштабістів пішов, щонайбільше, „третій сорт”. Корнілов, не зважаючи на російське прізвище, безумовно був „інородцем” (туркменом, або калмиком). Денікінську армію складали старшини типу „росіян” (малороси, малогрузини і навіть малополяки), комплектувана вона була, в значній мірі, українцями. Ядром „білих” були козаки — армії Донська й Кубанська. Зрештою є річчю аксіоматичною, що з большевиками воювали лише т. зв. окраїни, але не національна Московщина.

інними" домішками, „служилого дворянства”. Та ще й в такім критичнім моменті для імперії, коли вона в блискавичнім темпі тратила заграбовані колонії й опинялася в стані „голої” етнографічної Московщини*).

Існує анекдотичний епізод з тих днів і годин, коли большевики завойовували владу. Ті години, часом, бували драматичні. Отже, один з претендентів на всеросійську владу, що мав псевдонім „Зінов'єв”, перестрашений подіями, висловив був Ленінові свій сумнів, чи зможе, мовляв, їх нечисленна група обняти й zorganizувати уряд. На що Ленін, не надумуючись, впевнено заявив: „Якщо царською Росією правило 140 тисяч дворян, то чому наша партія, яка налічує вже десятки тисяч, не зможе тією Росією правити”.

Жадним „генієм” Ленін, розуміється, не був, але одне йому треба признати (опріч характеру, без якого, річ ясна, він Леніним ніколи б не став) — ця людина чудово знала: 1) **психіку** московського народу, 2) **механіку** московської історії, 3) **коріння** московської **культури** і 4) **природу** влади.

А цим останнім — Ленін, який либонь більше студіював „Фом Кріге” Карла фон Клявзевица, аніж „Дас Капіталь” другого Карла — Маркса, був, розуміється, на десять голів вище від наших центрально-радянських Грушевських і Винниченків, що були в тій області майже немовлятами.

*) Публічною таємницею є факт, що апарат і кадри ославленої царської „охранки” (департамент таємної поліції) большевики одідичили безпосередньо по перевороті. Хто знав таємниці царської охранки з її Азефами, Дубасовими, Гапонами й Богровими (убійник міністра Столипіна, отже свого найвищого шефа), для того такий „революційний крок” царської таємної поліції не був жадною несподіванкою.

II

Не треба бути містиком, щоб відчувати, що живемо в добі, коли присутність і активність Зла є майже наочна.

Ми, спеціально українці-ізгої, відчуваємо не лише присутність, а й саму **природу** Зла з такою гостротою, з якою сатану відчували хіба тільки люди Середньовіччя. Наявність демонізму в комплексі большевизму не підлягає сумніву, хоч як фальшиві „знавці”, прикриваючись ніби професійним раціоналізмом, стараються „раціонально” пояснити його при допомозі політичної економії, соціалізму, соціології і, розуміється, марксизму, марксизму „наукового”...

„Знавці”, „науковці”, новоявлені „історіософи” — а серед них значний відсоток так чи інакше платної советської пропаганди — впевнюють, напр., що терор, концентраційні табори (смерти, чи рабської роботи), масове переселення, біологічне підтинання народів і т. п. — це, мовляв, винахід німецьких „нацистів”, які, як це кожній нормальній людині відомо, були лише нездарними учнями большевиків, спізненими на яких два десятки літ. Такі пляновані і масові катівства большевиків, як два зорганізовані большевиками голоди на нашій Батьківщині — рр. 1922 і 1933, що коштували нашому народові 30 % його живої сили, „знавці” або просто старанно замовчують, або, коли це вже занадто незручно, нахабно і абсолютно безпідставно твердять, що то був голод на терені „**цілого**” Союзу („цілої Росії”), ба що той голод був викликаний konieczністю, якщо не „будови соціалізму”, то, щонайменше, необхідністю „індустріялізації”, або просто потребою зброєння перед загрозою „капіталістичного оточення”. Цю цинічну брехню „знавців”, по довгих дискусіях („на високім рівні”), підхоплюють інші

„знавці” (і просто большевицька каналія з п'ятиколонників), друкують в сотнях томів з многотисячними накладами, розголошують через радіо, „студіюють” по університетах. І пекельна машина працює далі. Бо, як знає кожний християнин: сатана є батьком брехні.

Нам приходится, з багатьох причин, усунути з наших розважань над большевизмом складник ірраціональний, складник сатанізму, який в нім, поза всяким сумнівом, міститься. Аналіза бо цього складника вимагала б іншого підходу, іншого аналітичного інструментарію і навіть іншого словництва. Але явища ірраціональні в дійсності так тісно сплітаються з раціональними, містика так часто просякає реальність, що сумлінний дослідник як же часто мусить переконуватись в обмеженості т. зв. позитивної науки, що, до речі, протягом технопоклонницького XIX ст., сама набула цих своєрідної і чисто поганської (табу „ненауковости”) містики.

При розважаннях на нашу тему не можна оминати, хоч коротко, теорії, чи пак „науки” Маркса. Будь-що-будь, та ідеологія офіційно лягла в основи філософії та ідеології комунізму, отже й большевизму, що мав би бути національно-московською формою марксизму.

Карл Маркс (син надрайнського адвоката-вихреста, походженням либонь з старої рабінської родини, що виїмігрувала з Волині десь за часів Богдана), народився 1818 р., студював у Бонні й Берліні. Університетська праця його була присвячена Демокритові, античному філософові-матеріалістові. Займався фахово журналістикою. Вкоротці виїмігрував до Парижу, де на спілку із знаним поетом Гайнріхом Гайне видавав журнал „Форвертс”. З вибухом революції 1848 р. Маркс вертається до Німеччини, але вже від р. 1849 осідає в Лондоні, де в грошових турботах, у постійній залежності від матеріальної допомоги рідні, жив і вмер р. 1883.

Загальна „популярність” марксизму (в СРСР марксизм викладається примусово в школах, де він замінив науку релігії) звільняє нас від переповідження тут основних засад

теорії Маркса, що міститься в тритомовім творі „Дас Капіталь” (вид. в Гамбурзі в рр. 1867-1894). Ту теорію характеризує „економічний детермінізм” аж до затрати всякої міри науковости, на що звертали увагу і сучасники, і навіть марксистки. Це не перешкоджало (й не перешкоджає) голосам заінтересованих проголошувати, що К. Маркс був великий учений, що він перший дав наукові підстави під економіку, отже й ніби під закони історії, що його теорія є верхом логіки, ба що він (як за наших часів — Айнштайн щодо клясичної механіки) перевернув світ старих понять догори ногами, відкрив нову еру в історії людства і є, як сказав один советський поет (навіть українською мовою): „Нового світу Саваоф”. Деякі апологети Маркса (з числа його соплеменників), з типовою затратою чуття міри і несвідомим блюзнірством, ставлять його, як „реформатора”, поруч... Христа.

„Наукова дійсність” марксизму, розуміється, є аж надто скромніша в порівнянні з ерихонським галасом советської й просоветської реклями. Теорія К. Маркса давно справжніми науковцями проаналізована, зважена й умісцєвлена в часі й просторі. Навіть справжні марксистки над її науковими вальорами не зупиняються тепер, не дискутують і не боронять її: в справжній науці К. Маркс вже давно є „голим королем” з казки Андерсєна.

Але, як ми вже підкрєсили, раціональне переплітається з ірраціональним і метафізика з фізикою. В мутній, заплутано-талмудистичній і, кінець-кінцем, з її „клясовістю”, „додатковою вартістю” та „надбудовами” — безмежно **примітивний** „науковій теорії” К. Маркса було, одначє, **щось**, що сугєрувало, заражало, по-своєму запалювало — і, в консеквенції, зв’язало ім’я автора „Капіталу” з морями сліз і крови, передусім на нашій Батьківщині, що була також... батьківщиною предків цієї фатальної людини. В тій „теорії” було **щось**, що не піддається лишє-но раціональній аналізі. Було, може, між її рядками щось демонічне, щось — не вагаюсь цього вимовити — сатанинське.

В теорії Маркса — навіть беручи чисто формально — вражає цілковитий брак складника духового, морального.

Трактуючи ніби про добро **людини** (пролетаря, робітника), автор теорії замінює людину на істоту якогось переходового спрощено-дарвіністичного порядку. Всяка духова творчість виключена. Всяке явище духа — не існує. Всі закони життя зведено до мінімальних півтваринних-півзвірячих функцій. Ця теорія, коротко кажучи, вражає своїм, мало сказати, антигуманізмом, але просто відчоловіченням, ба й злобно-консеквентним, яскраво підкресленим **контргуманізмом**. Теорія та є не лише безбожна, що є в стилі „науковости” XIX ст., але й **нелюдська**. А людина, що б там „наука” не казала, є перш за все образ Божий, а не робот чи нумер з концентраку. То не матеріялізм тільки. Матеріялізм, як філософська система, не був перед Марксом жадною новиною. Той самий Демокрит (V ст. до Христа), якому Маркс присвятив свою університетську працю, творець атомістичної теорії і автор понад 72 творів з області космології, етики й теорії пізнання, був ученим фізиком і першим з (нам знаних) творців системи матеріялізму, але це не перешкоджало йому писати спеціальні трактати про духовість.

Матеріялістом і то до наївності брутальним — і по-німецьки простолінійним — був перед Марксом такий Людвіг Фоєрбах, який договорився був до того що „дер Менш іст, вас ер ісст” (що не врятувало його від закидів Маркса й Леніна в „ідеалізмі”). Але ця сентенція в порівнянні з добою, в якій живемо, і з тією реалізацією матеріялізму, яку бачимо, видається тепер лише анекдотичним белькотінням п’яного психопата.

Ні, думаю, що в ядрі марксизму корениться не тільки матеріялізм, як певна філософічна система, але й щось значно глибше, значно страшніше. Бо, остаточно, коли людина представлена в той спосіб, як в цій теорії, без зв’язку з родиною, з нацією, з природою, з космосом, з духом, з Богом, — тоді вже людини немає цілком. Марксизм не лише безбожний, він, історично беручи, є **антихристиянський** в повнім розумінні цього слова. Отже й атихристовий. І в цім

безперечний сатанізм Марксової доктрини, в якій клекоче він під покришкою науковоподібних формулювань.

Правдоподібно, першим, хто звернув на це увагу, був наш великий Іван Франко, що року 1898 писав про марксизм: „...ще не довго ждати, а будемо мати (а, властиво, вже й маємо) формальну релігію, основу на догмах ненависти та класової боротьби”.

По нім відомий тепер філософ — М. Бердяєв в одній з ранніх своїх статей, що носила вимовний наголовок „Соціалізм, як релігія” (р. 1906) підкреслив в марксизмі „брехню”, „в’язницю духа” і „зло майбутнього”. Бердяєв вже відчув демонізм марксизму, культ безособовості, безобличності, небуття й пророко передбачив в нім „релігію навиворіт”: безсумнівний його антихристиянізм.

Пригадую собі яскраве враження від випадково прочитаного уривку з якоїсь статті (чи листа) К. Маркса. Справа була не в змісті, але в **стилі** (текст був німецький). То був виразно біблійний стиль, стиль старозавітніх пророків, з прирівнянням пролетаріату до „вибраного народу”, з натяком на власну ролю вождя й Мойсея. Недарма сказано, що стиль — це сама істота автора. І той короткий уривок розкрив багато і дав ніби ключ до розуміння прихованої під маскою „науковості” і „економіки” істоти речі, як і відповідь на питання, чому, серед інших соціалістичних теорій, теорія Маркса мала в собі стільки заразливого, містила в собі якусь дивну енергію, якесь електричне насаження, що збудило такий величезний, будь-що-будь, рух.

Думаю, що все це коренилось, передусім, в самій **особовості** Карла Гайнріха Маркса, в його естві, що було міцніше за умовини освіти й виховання, способу життя чи офіційної національності. Ті спогади сучасників, листування й документи, які заховались, свідчать, що людина, яка ніби була втіленням раціоналізму, в дійсності була людиною типу „одержимого”, робила, справді, враження старозавітного пророка, навіть зовнішньо, і природного вождя. І то вождя не в значенні партійного лідера, а в значенні саме „ірраціональному”, в значенні задивленості в якусь далеку мету, чи

міт, в далекий **ідеал**... Ця людина була тяжка в особистім житті, гостро-нетерпима, деспотична, що не зносила жадної дискусії. Опанована комплексом своїх ідей (чи, властиво, духовою **підосновою** їх), вона вмiла упокорюючо впливати на сучасників і на оточення, одержуючи від них часом сліпий послух. Це була людина несамовитої духової (а не „матеріалістичної”) енергії, енергії, очевидно, досить темного походження, але саме ця енергія — в його „науковій” праці, в його публіцистиці, в його кипучій організаційній діяльності („Маніфест Комунізму” 1847 р.) дала, не могла не дати, жахливі в своїх наслідках речі.

І те, що тереном реалізації теорії Маркса стала саме Російська імперія, а не, логічно беручи, індустріялізована вже за його часів Німеччина, не належить уважати за випадок, чи, мовляв, історичне непорозуміння. Фанатичний зір комуністичного Мойсея вже давно був зауважив на сході Європи ту таємничу країну, як свідчать його нотатки й статті. Співробітник і соратник Маркса — Г. Гайне, як поет і досить бистрий спостерігач, обдаровував саме Росію не лише недвозначною симпатією, а й в’язав з нею певні конкретні надії.

Потрібний був лише духовий міст, лише метафізичний контакт з певним пунктом в комплексі „Росії” і психіці її духової еліти.

Цим пунктом став російський **месіянiзм**, бо й марксизм є й був лише науковоподібною формою месіянiзму.

І зовсім не випадково останній найбільший поет російської літератури — Олександр Блок привітав був большевицький переворот голосною блюзнірчо-месіянiстичною поемою „Дванадцять”, де на чолі дванадцяти большевицьких червоногвардійців умістив постать „Ісуса Христа”, себто в дійсності, розуміється, Антихриста.

ГРУНТ

III

Чотири роки по виході „Капіталу” (І. т.) з’являється роман Федора Достоевського „Біси” (1871 р.), хоч влучніше було б його зв’язати з „Маніфестом” Маркса з-перед 24 років (1847) — „примара, примара комунізму блукає по Європі”.

Дуже прикметно й дуже дивно, що, при існуванні тепер уже величезної літератури про большевизм, дослідники так мало зупиняються над цим романом, який становить першорядне джерело знання про большевизм і є, справді, найважливішою позицією серед літератури на цю тему. Як вже було підкреслено, серед дослідників, на жаль, переважають т. зв. „знавці Росії”, які з енергією, вартою іншого призначення, старанно „атомізують” проблему, ніби навмисне нехтуючи її основним ядром. Три чверті, якщо вже не 90 %, тих „знавців”, передусім, відривають таке **історичне** явище, як большевизм, від **історії**, від „часу й простору”, так якби те явище постало десь у стратосфері й цілком не мало свого „місцерозвинення” на нашій грішній землі. Антиісторизм — то перший і основний гріх тих „науковців”. Натомість вони, зазвичай, розтинають, парцелюють а пріорі абстрактно взяту проблему на прерізні аспекти: соціологічний, соціальний, економічний, матеріальний, порівняльно-„революційний” (обов’язково аналогії з т. зв. великою революцією у Франції) і т. д.

Розуміється, „Біси” — роман, отже то ніби красне письменство, а не наука. Слушно. Але можна б було довести (і то на ряді інших прикладів), що того роду романи ва-

жать для освітлення проблеми багато більше за найавтентичніші історичні документи чи наукові трактати, особливо, коли ті трактати писані науковцем безкрилого розуму й причинкарського типу.

Вельми прикметним є вже те, що большевицький уряд фактично був цілком заборонив той роман*) і лише згодом в міру зміцнення советської імперії либонь раз цей роман з'явився в „академічному” повнім, отже непопулярнім виданні творів Ф. Достоевського. Можна бути певним, що в публічних бібліотеках СРСР — роман той **не існує**. І дуже характеристично, що той роман не фігурує ані в т. зв. антикомуністичній пропаганді за межами СРСР, ані навіть серед т. зв. „російської” еміграції. Про криптобольшевицьку чи п'ятиколонну пропаганду немащо й згадувати.

Всі ті чинники, нехтуючи й замовчуючи „Бісів”, розуміється, мають повну рацію: **більш большевикознавчого, отже й антибольшевицького твору в світовій літературі досі не існує**, окрім хіба „Історії міста Глупова” М. Салтикова-Щедріна, малодоступного своїм стилем для незнайомого з комплексом „Росії” читача, та ще хіба романів „Тайний агент” і „Очима Заходу” англійського письменника Джозефа Конрада (як відомо, поляка з України, Йосифа Коженъовського) теж, очевидно, малопопулярних.

Наскільки знаю, роман „Біси”, не зважаючи на великий розголос в останніх часах творчості Достоевського, досі не має популярних перекладів (за винятком хіба німецького). Перекладено давно „Карамазових”, „Злочин і кару”, навіть „Бідних людей”, існує величезна критично-літературознавча про Достоевського література (зокрема, у Франції й Німеччині), але „Біси” залишаються для світу незнаними, в більшій навіть мірі, аніж для сучасного підсоветського читача.

*) Прекурсори большевизму віддавна зизим оком дивляться на творчість Достоевського взагалі, а на „Біси” передусім і особливо. Пригадую бурю, яку були зняли Максим Горький і пізніший сов.-комісар Луначарський р. 1912 з приводу спроб інсценізації „Бісів” у московським т. зв. Художественнім Театрі.

Факт, вартий застановлення!

Очевидно, й у нас цей роман Достоевського, на жаль, мало або й зовсім незнаний.

„Біси” — це може найбільше, що було створене цим дуже плодотворним письменником. До певної міри, роман цей ніби виходить поза рамки загальної творчості, ба й літератури взагалі, аналогічно, напр., до польської „Небожественної Комедії” З. Красінського, що своєю візійністю переходить границі звичайної літератури і теж м. ін. становить важливе джерело для відчуття **духу** большевизму, будучи теж своєрідним пророцтвом про нього*).

Відомо, що Достоевський був людина психічно дуже зруйнована, епілептик і грач, з недвозначними елементами патологічності. Крім комплікацій національно-родових (внук греко-католицького священика і син психічно незрівноваженого петербуржця - батька, якого ненавидів), він, втягнений в справу революційного гуртка (т. зв. „петрашевців”) і будучи вже поставлений перед шибеницю з накладеним на шию шнуром, був „уласкавлений” царем Миколою I і засланий на Сибір. Психічний шок від такого способу „уласкавлення”, а потім каторга, розуміється, відбилися на вразливій психіці Достоевського дуже руйнуюче. Та людина, викорінена вже перед тим національно й родинно, зламана була морально назавжди.

Елементи патологічні відбилися й на його писаннях, які назагал навряд чи становлять позитивну чи моральну лектуру. Його романи — це, скорше, клінічні матеріали для психопатології й криміналістики. На технології його повістярства, як влучно зазначив один критик (Павло Гостовець), відбилася уміння „робити” цікаву „сенсаційну” фавбу такого французького, в той час ще дуже голосного (ним зачитувався юнак-Шевченко) „бульварного” письменника Євгена Сю. Достоевський в „сенсаційну” тканину своїх романів вплітає важливі проблеми психо-філософічні

*) Цікаво, що, напр., І. Бунін зовсім не сприймав Достоевського, досить згідливо і несправедливо дець зазначивши, що „Достоевський безцеремонно всовує Христа в свої бульварні романи”.

й філософічно-релігійні, зокрема проблеми християнства й православія.

Завжди переслідуваний браком грошей, він ті романи ускладнював і поширював, часто на шкоду їх композиції. Тому, oprіч своєї моральної нестравности, вони трудні до читання просто з причин композиційно-стилістичних.

Отже, з цілої творчости Достоевського „Біси” вирізняються такою впрост стереоскопічною виразністю пророчої візії російського большевизму, таким розкриттям большевицького „підґрунтя” Росії, таким ясновидінням деяких **майбутніх** історичних подій (подія т. зв. 9 січня, распутініяда, постать Леніна, навіть Троцького й багато іншого), що, справді, трепет проймає сучасного читача. Цей епілептик з розтерзаною психікою, сам завжди опанований бісами пороків і найстрашніших гріхів (так звана „Сповідь Ставрогіна” з „Бісів”, за свідченням сучасників, має автобіографічний характер, спромігся, справді, на ясновидіння грядущого зла. І треба признати, що те ясновидіння він оплатив стражданням цілого життя. Відсилаючи читача до самого роману, дозволю собі тут зацитувати один з найяскравіших „ідеологічних” уступів, що подає головні точки концепції одного з героїв роману — „ідеолога” Шигальова. Це зі знаменної розмови Ставрогіна з Верховенським:

Він (Шигальов — Е. М.) вигадав „рівність”... У ньому шпигунство. У ньому кожен член суспільства слідкує один за одним і зобов'язаний доносити. Кожен належить всім і всі — кожному. Всі раби і в рабстві — рівні. В потрібних випадках — наклеп і убивство, а головне — рівність.

Першим ділом — обнижується рівень освіти, наук, талантів.

Високий рівень наук і талантів доступний тільки вищим здібностям — не треба вищих здібностей! Вищі здібності завжди захоплювали владу і були деспотами. Вищі здібності не можуть не бути деспотами і завжди

приносили більше розпусти, аніж користи — їх виганяють або страчують. Цицеронові — відтинають язик, Копернікові виколують очі. Шекспіра побивають камінням — ось де шигальовщина! Раби мусять бути рівні, без деспотизму ще не бувало ані свободи, ані рівності (характеристична для героїв Достоевського нелогічність: пор. попередню згадку про „деспотизм вищих здібностей” — Е. М.), але в отарі мусять бути рівність — і ось шигальовщина! Ха-ха-ха, вам страшно? Я — за шигальовщину!

...Ледь-ледь родина або любов, — ось вже й бажання власности. Ми винищимо (це) бажання: ми пустимо пияцтво, поклеп, донос; ми пустимо нечувану розпусту; ми кожного генія згасимо ще немовлям.

...Раби мусять мати правителів. Цілковитий послух, цілковита безобличність, але раз на 30 років Шигальов пустить і судорогу, і всі нараз починають пожирати один одного, до певної границі, розуміється. Єдино для того, щоб не було занадто нудно. Нудьга — це почуття аристократичне, в шигальовщині бажань не буде. Бажання й відчуження — для нас, а для рабів — шигальовщина.

...Ми пустимо пожари... Ми пустимо легенди. Розхит такий піде, якого ще світ не бачив.

(„Біси”, кн. 2).

Коли вперше, ще юнаком, доводилося намагатися (безуспішно) читати цей роман, зміст його видавався маячінням психопата, і роман випадав з рук. Лише десь на початку 30-х років, коли вже загальний образ большевизму розгортався на повну широчінь, „Біси” почали промовляти з силою незвичайною, роман читалося, „не минаючи титли, ніжє тої коми”, і до нього поверталось раз-у- раз.

Тоді, допіру, стало ясным вповні, чому поліційно-„виховний” апарат СССР **мусів** цей роман „із’ять”, „упразднить” (вживаючи геніяльно-точних виразів з поліційного словника традиційної „Росії”), не допустити його до широкої читацької маси. Роман той був уже здійсненням про-

роцтвом, був магічним дзеркалом дійсності, демаскуванням „революції” і нещадною аналізою большевизму враз із розкриттям та насвітленням його глибокого коріння.

Що більше, Достоевський в „Бісах”, хоч і дуже делікатно, майже „пунктовано”, але показав і ті нитки, що лучили „родимий” большевизм з інтернаціональним і комуністичним соціалізмом.

Важливим доповненням до „Бісів” належить уважати твір сатирика М. Салтикова-Щедріна — „Історію міста Глупова”. Автор — один з найліпших знавців адміністраційної механіки „Росії”, яко бувший губернатор. Книга його — в сатирично прихованій і дуже, з огляду на цензуру, ускладненій і гротесковій формі — подає, сказати б, есенцію історії „Росії”. З автора був позитивіст, раціоналіст, далекий від усякої містики (а може й релігії) — освічений і проникливий чоловік. Його твір, розуміється, має зовсім інший, аніж „Біси”, зміст і стиль, але він з якоюсь математичною стислістю подає щось ніби „плян”, основний „проект” страшної імперії. І тому „система Росії” виступає в ній яскраво і плястично враз з її потенційно-большевицькою підосновою (не раз Щедрін пророчо уживає самого слова „комунізм”). Його стилізований „опис градоначальників” (себто правителів, в яких пізнаємо і царів, і вельмож, і окремих діячів імперії) на чолі з геніяльно й пророчо, певно на „матеріалі” Миколи І накресленим Угрюм-Бурчєєвим — є свого роду літературний шедевр. В Угрюм-Бурчєєві, напр., є стільки разючо-аналогічних рис, що ми впрост пізнаємо в ній Сталіна*). Писаний навмисне канцелярійно-адміністраційною, зрозумілою лише для знавців „Росії”, її специфічною урядовою мовою, цей твір майже цілковито

*) Десь у середині 30-х рр. Д. Донцов в редактованім ним львівським „Вістнику” зробив був дотепну літературну містифікацію, умістивши уривок з „Історії” Щедріна під переверненим прізвищем автора. Уривок цей був настільки „сучасний”, що багато людей уважало його за твір сучасного підсоветського письменника, який нелегально переслав був його за кордон. Уривок той власне описував „правління” Угрюм-Бурчєєва з драматичним описом його глибоко-символічної війни з рікою, яка „злочинно текла” всупереч „приписам влади”...

неперекладений. А саме специфічний стиль тієї мови і складає найважливішу, часом найістотнішу, частину самого змісту книги.

До цієї ж теми відноситься одна з найліпших книг про „клясичну” Росію Миколи І, написаних чужинцем-наочним свідком. Це — відома, але, на жаль, мало студійована книга бистрозорого й чуйного француза, маркіза де-Кюстіна „*Russie en 1839*”, книга далека і від демонічної метафізики „Бісів”, і від сатиричної гротесковости Щедріна, але тверезо-раціональна, суто „декартівська” і повна найгостріших помічень, найвлучніших формулювань і того блискучого національно-французького духу, що його французи називають неперекладальним словом „*esprit*”.

IV

Знайомство з відповідними матеріалами, історичними джерелами, спостережливість власних очей, реальне знання і хоч скромне вміння відчувати метафізику речей — вимовно переконують неупередженого дослідника, що теорія Маркса саме на терені історичної Росії могла бути зреалізована і що большевизм міг лише в Московщині зродитись.

Розуміється, не легко на тему „Росії” говорити, ще тяжче щось твердити. Знаємо з власного досвіду, що тема ця старанно і віддавна ускладнена, заїмлена, закамouflьована і, попросту, забріхана, в певних же областях (в тім і „наукових”) становить часто своєрідне „табу”. Надто для дослідника українського, якого найоб’єктивніші й найнауковіші розумування можуть бути умлівіч підтяти випробуванням аргументом „зоологічного шовінізму”, або тим клясичним аргументом тьоті Моті з блискучої комедії М. Куліша „Мина Мазайло”, що звучить: „етого не может бить, потому что етого не может бить нікада”.

Здаємо собі справу з цього вповні. На що вже, часом, по саме нікуди, був об’єктивним і старанним ученим покійний М. Грушевський, але велетенську наукову його спадщину „революційний” советський уряд, урочисто проголосивши теж „зоологічним шовінізмом” і „фашистівською лженаукою”, тотально „упраздніл” і зробив для ряду українських поколінь неіснуючою. Зрештою, є то цілком природним і історично-традиційним збоку того уряду кроком: аджеж він застосовував подібні методи і до представників „передового” й пануючого народу „Росії”. Чи не був фактично знищений урядом певен історик-москаль Н. Поле-

вой за свою контр-карамзінівську концепцію історії? Чи не „упраздньон” від літ на терені СРСР історик-марксист Покровський, що був, хоч і марксистом, але й справжнім науковцем? Чи не оголосив був цар Микола I за одну лише опубліковану блискучу історіософічну статтю друга Пушкіна, б. гвардійського старшину, московського аристократа, але й видатного мислителя Петра Чаадаєва **божевільним** з усіма юридичними наслідками того офіційного стану? Перелік такого роду проявів духово-поліційної чуйности у керманівців і старої Московщини, і петербурзької та советської імперії — можна продовжувати без кінця.

Але не ліпше стоїть справа знання „Росії” і в світі поза-„російським”. Про це невсипуще, протягом віків, дбала рафінована московська закордонна пропаганда, якої Західня Європа ніколи належно не оцінювала і якої інтенсивність, пляновість і розміри хіба лише в советській добі стають очевидними.

Вже московський Іван IV („Грозний”), якого, до речі, небіжчик Сталін наказував совписьменникам представляти, як свого „геніяльного” прототипа, вже цей перший одвертий імперіяліст Москви пропагував за кордоном, що він походить по прямій лінії від Олександра Македонського і мало не Клеопатри єгипетської, що свої загарбницькі війни провадить він з метою ширення „православного християнства”, що не перешкодило йому вирізати 40.000 православних новгородців. А що ж говорити про ту, значно більш удосконалену й майстерно проваджену, закордонну пропаганду, що її виконала богиня (добре плачених) французьких енциклопедистів, „Семираміда Півночі”, розпусна німкеня на троні царів — Катерина Друга. Вона спромоглася тримати на постійнім „жалованні” три чверти польської еліти XVIII ст., що свідомо продавала майбутнє свого народу — найстрашнішому, історичному ворогові. Нам відомі (з документів) намагання тайної поліції Миколи I купити такого видатного французького письменника, як О. Бальзак (він мав написати контр-книгу для дискредитації книги де Кюстіна). Намагання було об’єктивно дуже реальне

(Бальзак гроші любив і потребував їх), і може лише випадково (багате оженення Бальзака на Україні) залишилося безуспішним. Але скільки ж більших і менших Бальзаків і Вольтерів були на утриманні петербурзької тайної поліції протягом двох століть*). І скільки ж дрібніших їх колег є тепер, якщо не на утриманні, то в цілком недвозначній реальній залежності від поліції советської — вже не у Франції тільки, але й в цілیم світі.

Обриваючи цю побічну, хоч і дуже важливу, тему, хочемо ствердити, що образ „Росії”, раз грізної, раз миролюбної, раз примітивної, раз таємничо-містичної, раз варварської, раз рафінованої (балети і таке інше), але завжди „єдинонеподільної”, однолитої національно, щедро багатой для приятелів і нещадної для „національних” ворогів — був всугерований світові віддавна і дуже міцно. І, розуміється, „російська” концепція східно-європейської (й євразійської) історії залишалася канонічною для європейської (й світової) науки, в якій, скажім, схема Грушевського уважалася, переважно, за „тенденційну”. І держава, яка ще до ХУІІ ст. офіційно називалася *ducatus moskoviensis*, а в ХУІІ ст. сама себе називала „Московское Государство”, протягом одного ХУІІІ століття обернулася на споконвічну „Росію”, хоч і імперія, і імперіяльна (староукраїнська) назва ця датувалася лише 1709 роком, роком фатальної для цілої Європи Полтавської катастрофи. Зовнішній вигляд царів від ХУІІІ ст. почавши, нічим не різнився від королів Західної Європи. Династія Романових в короткім часі стала на 90 % по крові німецькою, як значна більшість вельмож і аристократів (елемент **прусацтва** приходить ніби на зміну елементові **татарщини** з часів князівства Московського і численні „Урусови” змінюються не менш численними „Бенкендорфами”). Словом, петербурзька імперія — кризь

*) Є поважні підстави припускати, що голосний дипломат революційної доби у Франції — Талейран (екскомунікований єпископ, міністер Наполеона й Люї Філіппа) був агентом царського Петербургу. Сучасна московська агентура закордоном має великі традиції й добре випробувані методи (згадаймо таємничу постать Бормана при Гітлері).

„вітраж” взорованого на Амстердамі Санкт-Петербургу — виглядає назовні цілком *comme il faut*. * В понятті пересічного європейця другої половини XIX ст., „Росія” була трохи, може, екзотичною і відсталою, але, остаточно, звичайною великою державою, і нічого в ній особливого, ніякого „іншого світу” в ній не спостерігалось. Маркіз де Кюстін був одним з дуже нечисленних виїнятків, що спромігся в першій половині XIX ст. побачити щось зовсім інше...

І в науці, і в літературі, і в політиці, і просто в уявленні Заходу склався раз на завше певний образ „Росії”, що жив, сугерував і гіпнотизував, як гіпнотизує — інерційно — донині. Боротися з тим ірраціональним уявленням літературно-раціональними засобами дуже трудно. Радикально той образ може перебороти лише безпосередня з „Росією” знайомість, і науку того безпосереднього знайомства аж надто дошкульно одержують нині німці, чехи й словаки, а поновний курс тієї науки мають поляки і, почасти, болгарі з румунами та мадярами. Кошти такої „науки”, розуміється, неспівмірно великі...

Знаємо з власного досвіду, коли, почувши, що, напр., московське селянство не знало права власності, західньо-європейський інтелектуаліст (часто економіст чи історик) робить із здивовання великі очі й лагідно старається вам вияснити, що то, може, у вас промовляє ваше національне почуття, „цілком зрозуміла”, мовляв, нехіль до москалів і таке інше. Такому західньо-європейцеві незаними і фантастичними залишаються ті, напр., цілком реальні границі культур, часто антиномічних, що перетинають терени совімперії. Що для нього минуле Кавказу? Руїни блискучої мусульманської культури Туркестану? Античні пам’ятки Чорномор’я? З цілої нашої історії він знає хіба дотла зромантизованого Мазепу, та й то не від Вольтера навіть, а від Байрона, Ліста й (маляра) Антона Вернета. А в уяві на-

*) Цікаво було б скласти реєстр прізвищ дипломатів царської імперії: враження від тих „російських” прізвищ було б ревелаяційне.

віть найтонших представників Заходу, як поет Р. М. Рільке, істотної різниці немає поміж катедрою св. Софії у Києві і якимнебудь Васілієм Блаженим на Красній площі у Москві: всугерований, задавлений, аж якось заляклий образ „єдиної”, „великої”, „безкрайньої” (часом навіть „степової”!) „Росії” — тяжить і застуге і деформує навіть найочевиднішу (Рільке був і в Києві, і в Москві) дійсність*).

Такий інтелектуаліст уявляє собі большевизм, як „велику російську революцію”, не розуміючи, що, як писав колись в своїй блискучій статті напередодні революції 1905 р. Джозеф Конрад („The revolution and autocracy”) і „еволюція” і „революція” — при захованій системі „Росії” — є порожніми словами, а властиво кпинами з їх змісту. Для такого інтелектуаліста якийсь „заплъмбований вагон”, в яким, мовляв, Людендорф злісно прислав Леніна, щоб пошкодити „союзній Росії”, — більш важлива історична подія, аніж, скажім, історіософічний сенс перенесення Леніним столиці з quasi-європеїзованого Петербургу до національної Москви. Інтелектуаліст такий був би здивований, але пояснив би це собі „випадковістю”, що, напр., Чека, пізніше НКВД, міститься на Луб’янці, саме там, де за часів старомосковської держави був т. зв., Питошний Приказ, себто ті ж самі льохи й камери тайної поліції.

Цей інтелектуаліст, перераціоналізований або переспіритувалізований і завжди більш або менш снобістичний, давно вже перестав мислити категоріями історизму: доба технократії змеханізувала його інтелект і випарила інтуїцію**). І та страшна самовбивча руїна Європи, що пронеслася в акапаліптичних роках другої світової війни (з її гітлерівською „інтродукцією”) — теж була історично й

*) Наші часті нарікання на це — нічого не допоможуть, а енергії й нервів на це — шкода. Радикальним ліком на всі ті явища буде єдино власна державність („Carthagina delendam esse”). Емоційні ж відрухи — з „зоологічним шовінізмом” включно — тут мало допоможуть. Скорше пошкодять.

**) Навіть останній найблисучіший культуролог й історіософ О. Шпенглер, передчувши ту апокаліпсу, дав їй зневірену, чорнопесимістичну і, кінець-кінцем, „москвофільську” інтерпретацію. В результаті німецька сила не принесла на Схід р. 1941 „Європи”, лише покійрно улягла всугерованій Шпенглером „потугі білих варварів зі Сходу”.

культурно детермінована, хоча б у блискучо „обґрунтованій”, але у висновках **європейсько-самовбивчій** історіософії Освальда Шпенглера. Цей тип інтелектуаліста є ще досі панівний (яскравий приклад — А. Тойнбі, як і всі ці Елліоти, Сартри і легіони „розкаяних комуністів” та „бувших троцькістів” у змеханізованій літературі нашої доби). Парості ж нового, що могли б закілчитися, є пильно обсервовані силами, монополюю озброєними друкарством, фільмом, радіом. І ті сили, справді, за „Бісами” Достоевського, „згашують кожного генія ще немовлям”.

Такі умовини доби сприяють дальшому триванню большевизму, і він, хоч як внутрішньо розкладається, **підлягає** навіть якійсь своєрідній „консервації”, захованню його тими самими силами, дійсно, за всяку ціну, аж наступить знову „сприятливий момент” і з новітньої Мекки „нової віри” він знов „ідеологічно” засяє на цілий світ.

ЦАРИЗМ

У

Препаровану для чисто політичних цілей офіційну й урядом контрольовану та затверджену „Історію Росії”, до якої було інкорпоровано — нічим історіософічно з нею не зв’язану — історію (Київської) Руси, викладалося в школах, ба й університетах бувшої Росії, довгому рядові поколінь.

Цю традицію, по короткій „марксистичній” перерві, підхопив уряд сучасної Москви і за Сталіна терористично запровадив ту „Історію” по школах і в пропаганді всіх країн советської імперії, ступнево модифікуючи ту „науку” в напрямку повної затрати якоїбудь ~~науковості~~, обертаючи її на пропаганду міту державної єдності „Росії”, тепер СССР*).

Така майже столітня історіографічна політика не могла не дати своїх наслідків: пам’ять бо поколінь сягає не дуже далеко — вже 50 років часто становлять певну межу. Документи, свідоцтва й спогади покривалися порохом забуття

*) Підставовою системою історії „Росії” й нинішнього СССР досі залишається знаний твір Ніколая Карамзіна „История Государства Российского” (дванадцять томів — вид. 1816-1826 рр.). Автор її, татарин з походження, літерат без жадних фахових знань, був призначений царським „указом” на посаду державного „історіографа”, з метою, як сам автор писав, історіографічний матеріал щодо „Росії” — „вибрати, одуховити та розфарбувати” і дати „щось привабливе, сильне, варте уваги не лише росіян, а й чужоземців”... Характеристично, що перша ж спроба дати історію Росії, як історію народу, а не „держави”, а це була шеститомова праця москвича Н. Полевого (1796-1846) під наголовком „История Народа Русского” — зустріла загальне обурення цілої еліти імперії на чолі з А. Пушкіним та кн. Вяземським. Цар Микола I хотів був заслати автора на Сибір, але, по надумі, обмежився на знищенні моральних і матеріальних засобів до життя автора, і Н. Полесвой умер в цілковитій нужді й забуттю.

навіть по архівах і книгосховищах Західньої Європи. В результаті офіційна схема історії Європейського Сходу вже від половини XIX ст. загально обернулася на історію „Росії”, і з того часу панує в науці цілого світу, як догма й канон.

І коли прийшла т. зв. большевицька революція (яка в дійсності була лишень початком збройної реставрації імперії, започаткувавши ряд імперіялістичних воєн Москви), то не тільки світ, але й бувші „російські” народи — незмірно дивувалися нелюдським методам большевиків, своєрідному адміністраційному устроєві большевицької держави (Чека, терор, як система, презирство до людини), нечуваному кровожерству влади, безприкладному цинізмові й нелюдській жорстокості московського народу. Загально уважалося, що то все явища переходові, „революційні” (аналогії з яacobінцями й Маратом), що то неунікальні пароксизми „соціальної”, мовляв, ненависти, хвилеве божевілля народу, що інтелігенція „Росії” уявляла його собі не інакше, як „народом-богоносцем”. І даремно найавторитетніший, бо національний виразник того народу льояльно попереджував світ на самім початку большевицького перевороту:

Ми аберньомся к вам
своею азіатской рожей...

(„Скити” А. Блока)

Загіпнотизований офіційною історіографією, а понад-то інтелігентською історіософією „Росії”, — світ не міг (і не хотів) бачити справжньої дійсности, реального стану речей, що крився під екзотичною назвою „большевизм”.

Від двох-трьох десятиліть, приглядаючись явищу большевизму, частина інтелектуальних кол Європи почала допіру поволі ближче знайомитися з історією Монгольської імперії XIII-XIV ст. і, тим самим, упритомнювати собі, що Московщина від року 1237 до року 1480 політично-структурально входила в склад Монгольської імперії Чингізової династії, а політично-**культурно** — ще довший час по тому залишалася, сказати б, в границях „монголосфери”^{*)}.

Як бачимо, монгольський період історії Москви немалий, майже на пів століття довший від тривання „європеїзованого” петербурзького періоду (1709-1917) пізнішої „Росії”. І хоч як фальшиво період той представляють нам офіційні підручники історії, легковажити його дійсну суть і вагу не може жаден сумлінний історик Москви, її державности й її народу.

Є річчю загальновідомою, що р. 1222 на терені наших степів з’явилися збройні орди монголо-тюркських кочовиків, об’єднаних ханом Темучіном (Чингізханом), знаних під не зовсім стислою назвою „татар” (татари становили лише частину тих орд). Підбивши перед тим Китай, Туркестан, Персію, Кавказ, Чингізхан повзяв плян завоювання Європи.

*) Для справедливости треба додати, що ініціатива тих заінтересовань вийшла з професорських кол „російської” еміграції в Празі 20-х років, передусім від чернігівця-малороса Петра Савицького, географа-економіста, який став на чолі т. зв. євразійського руху й євразійської „школи”. Большевицький уряд, розуміється, не міг не заінтересуватися тим інтелектуальним рухом і, використавши його для своїх цілей, наприкінці 20-х років той рух політично скомпромітував і, тим самим, зліквідував. Залишилася, однак, немала література „євразійців”, до якої відсилаємо читача (П. Савицький, П. Сувчинський, Г. Вернадський й ін.).

У зв’язку з „євразійством” з’явилася р. 1926 в Харбіні уваги гідна публікація В. Н. Іванова („Ми”), що являє собою спробу побудувати для Росії теорію вже чистого „азійства” („В Азії ми — вдома”).

Перша спроба монголів в тім напрямку зустріла спротив Київської держави (на березі ріки Калки весною 1223), але заломання союзних половців обернуло той спротив Києва на катастрофу. Для військового ж керівництва монголів битва над Калкою стала корисною операцією, сказати б, глибокої (стратегічної) розвідки, що дала, певно, цінний матеріал для опрацювання головного стратегічного пляну походу. Чотирнадцять років пізніше, переформовані при допомозі китайського генералітету й фахівців з підбитих народів, збройні сили монголів під командою Бату-хана (Батия — наших літописців), вирушивши на підбій Європи, вже являли собою справжню армію, яка під оглядом мілітарним і політичним (розвідка) була силою непереможною. Понадто, приймаючи під увагу тогочасний політичний стан Європи (боротьба поміж церквою і світською владою) і глибокий занепад воєнного мистецтва (застаріла лицарська тактика, архаїчне озброєння, імпровізоване постачання, а, головне, упадок організаційно-стратегічної думки).

Маючи всі роди зброї — до артилерії й інженерії включно, адміністрована єдиною децимальною системою (десяток, сотня-„гуз”, полк — 1000, корпус-„тьма” — 10,000, армія „туг” — 100.000), розпоряджаючи талановитим генералітетом й санітарною службою (китайськими, отже високої кваліфікації тоді), врешті, посаджена вся на коней (денні переходи — неймовірно великі: до 60-70 км) — армія Бату-хана мала перед собою завдання зовсім не фантастичне, а цілком реальне.

Це була, сказати б, величезна „моторизована” армія сучасности з першорядним матеріалом, цілком „модерним” озброєнням (знання пороку для підричних праць) і постачанням (до м'ясних і молочних консервів включно). А головне — це був хижий, жорстокий і певний себе — дух, дух, зроджений нетрями таємничої Азії, дух цілком відмінний, цілком незрозумілий і для християнина європейця, і для мусульманина. І тому, сіючи пляновий терор і жах, дух

цей деморалізував і паралізував — вже на віддалі — намічені ним в жертву народи*).

Побідний маршрут Бату-хана характеризують хоча б самі дати. Після розгрому держави волзьких болгар, протягом лише місяців на переломі 1237-38 рр., монголи руйнують і окуповують землі Московщини: Суздаль, Рязань, Ростов, Тверь.

Це було забезпеченням, сказати б, правого крила головного походу. По зорганізованні завойованих земель, р. 1238 монголи вирушають на Україну, де руйнують Переяславську й Чернігівську землі. Року 1239 взято й спалено Чернігів. На зайняття Києва монголи чекають аж замерзне Дніпро — природна перешкода. В грудні р. 1240 великою масою монголи форсують Дніпро й, по відчайній обороні Києва, 6 грудня, займають цю столицю Східної Європи.

Рік 1241 — це справжній блітцкріг. Руїна Волинської землі. Марш через Галичину. Падіння Кракова й Бреслява... Під Лігніцом (9.IV.1241) чесько-польське лицарство ставить поважніший опір, трагічний, як над Калкою („дев'ять мішків відрізаних ушей забитих лицарів”), але той опір все ж до певної міри охоронив північно-західню Європу. Маршрут Батия йде на Мораву-Оломоуц. Врешті, обложений трьома колонами, падає 3.VII.1241 мадярський Пешт. Монголи — лівим крилом — опановують Адріатику. Зайнято австрійський Нойштадт, і доля Відня, здавалося, пересуджена.

Ми довше зупинились над походом монголів, щоб показати характер цього історичного явища. Не входить в наше завдання розгляд причин раптового припинення походу Батия і, тим самим, заховання Західної Європи перед новими й більш небезпечними гунами**).

*) Кінні большевицькі маси рр. 1918-20 (кінна армія Будьонного, напр.) були якоюсь далекою, але безумовно історичною, ремінісценцією тих монгольських часів. В ранній советській літературі існували два цікаві твори саме на цю тему: „Туатамур” — Леоніда Леонова і „Конармія” — Ісаака Бабея (поч. 20-х років), — може найцінніше, що дала советська література.

**) Існують різні гіпотези щодо причин відвороту монголів. Звичайно

В результаті цього монгольського походу Схід Європи, отже, не рахуючи Балканського побережжя, — цілий терен бувшої Київської імперії з її бувшими північними колоніями — опиняється під пануванням монголів, під „ігом татарським”, як називав це літописець. Західній ханат імперії монголів, зі столицею в Сараю (над Волгою), називається Золотою Ордою (Алтун-Орда), і є, очевидно, суворо зцентралізованою організацією, передусім в економічній відношенні: господарство було „плянове” і збирання податків („продподатку”) належало до найістотнішої чинности агентів Ординської держави („баскаків”).

Здавалося б, історична доля для всіх князівств, ще перед тим вже досить розкладеної Руси, була однакова. Але на перебігу історії заважують не лише кордони політичні, а й, в значно більшій мірі, — культурні.

Київська імперія ніколи не була (й не могла бути) культурно-одностайною. Не була вона одностайною й етнографічно, ба й расово. Кордон загальноєвропейської культури виразно кінчався на північно-східних рубежах Чернігівщини й Переяславщини. Але він там кінчався й расово-етнічно.

Блискавичність, навіть, як на монголів, зайняття Московщини не була історичним випадком: поза страшною масacroю в південнім Козельську, спротив північних князівств великим не був. Якщо на теренах метропольної Руси, з її укріпленими містами й оборонними валами, монголам треба було проявляти свої тактичні здібності, треба було спеціально приготуватися й наступати етапами, то опанування князівств Московщини, враховуючи, розуміється, жор-

вказують на смерть ха-хана Угеделя (1241 р.) і елекцію нового хана, в якій Бату-хан, не претендуючи на це становище, хотів мати рішальний голос.

Думаю, що причин відвороту було кілька, серед яких немалу роль відіграла географія. Монголи були при звичаєні до рівнин. Гори (як і море) були для них незвичні, і вони їх оминали. Головна траса Бату-хана йшла степовою смугою, від Азії починаючи й на малярській „пушті” кінчаючи. Від Відня вже зарисовувалися гори й кінчався степ, а з ним і фураж для маси коней.

Найголовнішим же був самий дух Європи, її культури, її історії. Цей дух міг остерегти й знеохотити монголів.

стокість завойовника й убогість міст, не представляло для монголів особливих труднощів. Помимо моментів чисто матеріальних, тамті землі етнічно (з їх фінським субстратом) і культурно були ще дуже примітивні. Глибших традицій не посідали. Про виразніший особливий „дух” тих земель, який би міг протиставитися наїзникові, — говорити не приходитьсь.

І хоч тоді для населення тих теренів ще трудно було б приложити пізніше національне ім'я „московитів”, то вже й тоді політичі зверхники північних князівств проявили, сказати б, чисто московський своєрідний „реалізм” політичного поступовання, пізніше так часто проявлюваний (аж до наших днів включно). Не обтяжені жадним тягарем історії, жадним виробленням **суспільством, жадними державними доктринами**, чи навіть глибшою історичною пам'яттю (навіть просякання з Києва християнства мало характер випадковий і позначалося або дуже слабо, або дуже своєрідно), північні князі просто прийняли наявний стан до відома і тому станові морально підлягали.

Московщина сприйняла монгольську **зверхність**, як натуральний факт*). Хан Золотої Орди став для неї „царем ординським”, якого поминається в церквах під час літургії. Князі зробилися легальними губернаторами того хана — „царя”, віддано йому служили, навіть ловлячи й віддаючи йому на страту непослушних князів (напр., кн. Александра Тверського, що втік був за кордон, привіз в орду на страту московський князь Іван „Калита”). Такий князь-губернатор не менш ретельно виконував функції, сказати б, „генерального баскака”, не менш немилосердно стягаючи з підвладних податок для „царя ординського”.

*) Наш король Данило, врешті-решт, по довгій спротиві, теж „сприйняв” був той факт, але не як факт зверхности, лише, як стан речей, при яким мілітарний спротив був би нераціональний. Духово Україна монгольського завоювання ніколи не прийняла й не визнала. Згадаймо мученицьку смерть Михайла кн. Чернігівського та драматичну інвективу літописця з нагоди вимушених відвідин хана королем Данилом („О, зліє зла честь татарская!” і далі увесь уступ).

Князі Ольгерд і, почасти, Витовт уже в половині XIV стол. збройно ліквідують монгольську зверхність на Україні.

Було б, одначе, односторонністю не підкреслити й позитивну сторону цього московського політичного „реалізму”. Так, „цар ординський” був визнаним **царем Московщини**, йому сліпо підлягали московські князі, за нього молилася формально християнська московська Церква, він наставляв „великих князів” на Москві (навіть таких, як Александер Невський). Але великий князь московський (а в міжчасі-саме Москва стає центром Московщини) за цю ціну одержує все ширшу й ширшу **автономічну** владу, обертаючись на князя-зверхника над рештою місцевих князів, на їх **суверена** перед троном хана, але й фактично великого князя-самодержця у відношенні до них. Ідея „збирання земель”, ідея, що стала генеральною для московського імперіялізму, оформилася й зачала криваво реалізуватися саме під татарським „ігом”. Щоб більше, як влучно зазначає один з найцікавіших російських знавців предмету:

під залізною п'ятою пригноблення випрацював наш нарід і наша батьківщина те, що злютовує ту батьківщину: **власне розуміння влади** (підкр. Е. М.), яке й викохало самодержавного московського князя з найнятого конвоїра суходільних і водних караванів...

Тільки тому міг Білий Західній Цар з'єднати під своєю рукою спадщину по Великих Ханах, Синах Неба — Чингізові й Кубалаєві і створити (пізнішу — Е. М.) Росію, як військову імперію.

(В. Іванов „Ми”, розд. IV.)

Отже, досягнена під зверхністю Орди князями Москви, державна **єдність** Московії, згодом „Государства Московського”, характеристична **тоталітарність** устрою, **автократичність** неподільної **тотальної** влади (власне під монголами виформоване національне розуміння природи влади), як рівнож терористична **техніка** організації тієї влади — все це було результатом кількасотлітнього перебування в складі Золотої Орди, результатом, сказати б, „монгольської школи”.

Тотальність сучасної советської влади, її ніби „ко-

лективістичне”, а в дійсності **принципове** невизнання жадної індивідуальності (ні особистої, ні, навіть, „класової”), знищення приватної власності (як матеріальної бази індивідуума), терор, як адміністративний засіб влади, й багато, багато іншого („обоження” влади, поліцейна армія всередині країни) — то не є властивості ні советської „революції”, ані советського „соціалізму”, ані навіть „марксизму”.

То є продукт історії.

І в тім, що Ленін, зараз же по здобутті влади більшовиками, переніс столицю з європейського Петербургу саме до Москви — історичного родовища тотальної державності й її національного центру, — коренився глибокий історіософічний сенс, який, очевидно, нічого спільного ані з „соціалізмом”, ані з „марксизмом” не мав, але свідчив про неабияке знання Леніним механіки рідної історії й психології його народу. „Наші предки-каже цитований вже В. Іванов — у тристатітних битвах, стражданнях, трудах і подвигах знайшли нарешті „слово з владою”... Це слово було — Москва, яка, входячи в границі і виходячи з границь Царства Монголів, створила державу — Московію”.

І Москва стала р. 1917 знову історичним стартом до вже „марксівської” реставрації імперії царів, до повторення історії Москви — з одночасним перекресленням „європеїзованого” петербурзького періоду тієї імперії, що, все ж для нових творців імперії становив прикру перешкоду.

УП

Немає нічого, здається, більш безвихідного і ніби навіки замкненого в собі, як, власне, історія Московщини. Немає, певно, народу такого безобличного, так тяжко раз на завжди згвалтованого своєю царистичною державністю, як саме нарід московський, формально, ніби пануючий в своїй імперії нарід. І немає, певно, народу, при всій жорстокості своїй, більш нещасного, хоч і несвідомого свого нещастя.

„Вони дебели, здебільша такого ж кольору шкіри, як і європейці”, — записує р. 1633 німецький дипломат Адам Олеарій. „Мова дітей з батьками і батьків з дітьми така, що її не можна слухати без жаху”.

„Вони безсоромні... Під час церковної процесії п'яна до нестями дівка заголилася. Якийсь п'яний прочанин хотів скористати з нагоди, але не міг, на потіху юрби”.

„Горілку вони називають „царське вино”.

Запитаний біля шинку в Москві п'яниця, чому він без сорочки, відповів клясичною московською лайкою (що Олеарій перекладає, як „не твоя річ, відчепись!”).

„Смачні у них кав'яр і осетрина, що їх вони вивозять до Англії, Голляндії й Італії”.

„Вони до смерті б'ють своїх жінок”. „Вони роджені для рабства. Самі себе взивають перед царем зневажливими іменами”.

„У них правління деспотичне. Всім править дідичний автократ, решта — тільки його раби. Аристотель назвав би таке правління тиранією”. — „Московити кажуть: все належить цареві і Богові”. — „Московити не знають, що таке свобода”.

Подібні цитати можна множити без кінця. Можна до-

дати до них цитати з інших книжок, аж до сучасних включно. Але й можна лише повторити слова одного публіциста середини 20-х років, який сказав: „Твір Адама Олеарія нагадує собою сучасні часописи”.

Що ж змінилося за більше як 30 літ?

„Що мінялося?” — запитував відомий російський поет М. Волошин (українського, щоправда, походження — Корнієнко) і відповідав:

— Знакі і возглав'я —

Тот же ураган на всіх путях:

В комісарах — дух самодержав'я,

Взриви революції — в царях. (1917-18 рр.)

Мінялися лише декорації, назви, але нарід, виформування в своєрідних обставинах і тими, в істоті своїй незмінними, обставинами виховуваний далі, — залишився незмінний.

На троні царів московських перебували люди різних характерів, різних національностей і навіть рас. І починаючи від царя-революціонера Петра I і кінчаючи революціонером-царем Джугашвілі (Сталінін), — істота речей залишилася та сама. Сучасний Адам Олеарій хіба б лише переписав наново твір Адама Олеарія з першої половини XVII ст. Можливо, що Петро I, учившись в Голляндії, хотів, справді, Московщину обернути на європеїзовану модерну імперію, надавши їй грецьку назву середньовічної Київської Держави. Можливо, що російський інтелігент татарського походження В. Ульянов (Ленін), справді, хотів знищити московський царизм і створити надмодерну соціалістичну імперію. Ми бачили процес тієї „перебудови” зблизька і бачимо тієї „перебудови” висліди. За присадкуватою постаттю Леніна все виразніше виростала довготелеса постать несамовитого Петра I, а комуністичний цар — Сталін, чим далі, тим яскравіше, попросту імітував найбільш типового московського царя XVI ст., славнозвісного Івана Грозного*). Ба на-

*) Встановилася традиція (у нас також) перекладати цей прикметник, як „Лютий” (Terrible, Grausam). Це — очевидне непорозуміння. Сенс

віть наказував советським історикам реабілітувати цього царя, а советським письменникам виразно піддавав теми для аналогій поміж тим царем і своєю особою.

Як же влучно й пророчо сказав колись, коло р. 1905, Джозеф Конрад, що слова „революція”, чи „еволуція” звучать в обличчі реальної „Росії” найжорстокішими кпинами. Зрештою, коли сумлінно тій останній „перебудові” придивитись, то справжньою перебудовою, а властиво **руйнацією**, була вона лише на теренах позамосковських, що були поновно завойовані й окуповані більшовиками протягом 1918-1923 рр. і пізніше. Там була насаджена чужа форма влади, заступлена агентами Москви, туди були жорстоко перенесені елементи московської культури (знищення права власності, колективізм сільського господарства, ліквідація людської й національної свободи, презирство до людини, тотальне викорінювання християнства) і під примусом поліції й війська **нищено найменший прояв органічно-історичного національного буття**. Сумлінний і тверезий історик колись переконається й усвідомить собі один з багатьох парадоксів большевицької т. зв. революції: **історично-національна Московщина жадної революції, властиво, не знала***).

Поза зміною декорацій, назв і гербів, прапорів і гимнів, **істота історично-сформованої влади („своє розуміння вла-**

цього московського слова в XVI-XVII стол. треба було б віддати словом „ретельний”, „докладний”, пізніше „строго-справедливий”. В устах московського народу прізвище „Грозний” було виразом признання й пошани для царя Івана IV.

*) Большевицьку „революцію”, властиво, момент перевороту й завоювання влади, — на Московщині відчули лише більші міста, головню, столицю, а то тому, що лише столиці були „російськими”. І ті різнонаціональні „росіяни”, що там були на імперських посадах, очевидно, відчули зміну влади досить болюче.

Московська „провінція” революції не відчула й відчуті не могла, поза випадками хвилевих „соціальних” пристрастей (руйнування поміщицьких садиб). Сильніше відчула офіційну „безбожність” влади хіба лише частина московського селянства та елементи купецтва, в яких жили рештки національної „старої віри” — старообрядчество. І цьому, геть пізніше, дали вираз селянські поети з старообрядців — Н. Клюєв та С. Єсенін. Аграрний колективізм, що його проклимали большевики, — був історичною формою аграрного господарства *Московщини*.

ди", як каже В. Іванов) — залишилася **незмінною**. Большевицька „революція” перед тією „владою” виявилась безсилою, як стільки російських „революцій” перед тим. Історична влада, кажучи фігурально, **пожерла** революцію, а історичний **царизм** поглинув марксіський „**комісаризм**”.

В глибинах національної свідомости московського народу не могло не зродитися вже віддавна почуття фаталістичної безнадійности своєї історії, а — протягом віків — не закріпитися те, що за термінологією сучасної теорії про психічні комплекси називається „**комплексом меншовартости**”. В народніх московських піснях — найінтимніших сповідях національної душі — бринить все той самий провідний мотив — не смутку, не болю навіть, лише фатальної безнадії, і то такої, що з нею боротися, властиво, дарма. „Створив пісню, подібну до стогону, і **навіки духово умер**”, ствердив це авторитетний голос поета Некрасова, що його навіть і большевики уважають за найбільшого виразника душі московського народу. Як відомо з тієї ж теорії комплексів, комплекс меншовартости близько межує з комплексом собі протилежним й легко обертається у відміну манії великості.

Міт Москви — III Риму, від якого йде виразна лінія до міту Москви — III Інтернаціоналу, правдоподібно, був заініційований візантійськими емігрантами-**грекулами** ще в ХУ ст. Але історичні документи подають першого автора, що його для Москви сформулював. Це був „учитель старец” Філофей, що з Псковського монастиря звертався двічі до великих князів московських (Василія III й Івана IV):

Царство (себто візантійський Рим — Е. М.) паки в **третій** Рим бежа, іже єсть в новую великую Русію...
Вся християнская царства **снідошася** в твоє єдино:
яко два Рима падоша, а третій стоїт, а четвертому
— не биті.

Єдин ти - во всей поднебесной — християном цар.

Так постає характеристичний, ще старомосковський, месіанізм, поглиблений вже „російською” інтелектуальною елітою середини ХІХ ст., переважно її „слов’янофільською” по-

ловиною. Саме московському поетові-слов'янофілові й православному філософові — Олексієві Хомякову (1801-1860) належить дуже характеристична формула:

Й ти, що негідна вибрання,
Ти, власне, обрана!
(О, недостойная избранья,
Ти избранна)

(1854)

Сказати б, чим чорніша є російська дійсність, тим світлішою має бути будучність Росії. Хомяков і слов'янофіли, розуміється, не пробували якось мотивувати своєї віри, але деякі пізніші відміни російських месіяністів намагалися раціоналістично передбачати, напр., „безпосередній” перехід Росії до безвласницького „соціалізму”, і що в цім, мовляв, полягає провіденціональна перевага Росії над капіталістичним Заходом, де історично вкорінене право власності становитиме для соціалізму велику перешкоду... Це був би „соціалістичний”, чи комуністичний складник російського месіянізму. Існує на тему російського месіянізму (а він просякає майже кожную галузь російського інтелігентського думання, не виключаючи й „західників”, а передусім — **месіяністичне** в найяскравіших своїх представниках російське красне письменство) — досить багатий літературний матеріял, до якого відсилаємо зацікавленого тією темою читача. В рамках цього викладу можна лише дозволити на кілька думок з приводу месіянізмів — взагалі.

Всупереч знаній думці В. Липинського про додатне значення месіянізмів, ніби навіть притаманних кожній справді великій нації, дозволимо собі досить скептично розцінювати кожен з (нам знаних) месіянізмів, а в першу чергу месіянізми сусідські.

Уважаємо, що либонь всі месіянізми психологічно виростають на вузькій межі, яка ділить „комплекс меншовартости” від „комплексу надвартости”, а, часом, месіянізм є своєрідним виразом навіть історичного відчаю: стан безвихідности всугеровує більш або менш фантастичний лжевихід. Під оглядом психологічним кожний справжній месіянізм

межує з певною психозою. Кажемо „справжній”, бо не можемо уважати староанглійське „пануй над морями” чи вільгельмівсько-німецьке „Берлін-Багдад” за месіянзм: це лише гранично-згущена державно-національна **доктрина**, отже річ більш-менш раціонального порядку. Навіть спроба українського месіянзму, що її був дав Микола Хвильовий під псевдонімом „азіятського ренесансу”, виглядає (надто тепер) досить реально і зовсім немесіянстично: **це могло б бути**, при певних умовах, державною доктриною України.

Справа гірша, коли інтелектуальна верхівка проголошує свій нарід „Христом”, а Царицю Небесну — „царицею” однієї з **земних** держав (такі **безнадійні** спроби **є й у нас**, але церковні інтелектуали забувають, що в релігійній свідомості нашого народу Вона була, є й буде лише **Покровою** з небес **над** землею).

Справа набирає майже апокаліптичного характеру у випадку месіянзму Москви, яка, свідомо чи несвідомо, бере на себе — своїм „месіянзмом” — місію абсолютного Зла.

І то — в мірилі **світовому**.

Єдиним ліком на цей психопатологічний стан є, розуміється, християнство, християнство справжнє, а не замаскований Лже-Христом — Антихрист.

ЦЕРКВА Й ЦАРИЗМ

VIII

У книзі Адама Олеарія зарисовано, між іншим, такий малюнок московської вулиці першої половини XVIII ст.:

Вулицею йдуть два військових — „стрельци”. Назустріч їм — йде піп, цілковито п'яний. Військовики спішають підійти до попа під благословення, але той не втримує рівноваги й падає в вуличне багно. Тоді „стрельци” підводять попа, ставлять його на ноги і одержують від нього — п'яного й забрудженого — **благословення**.

Цей, як видно, типовий випадок Олеарій лише нотує у властивім йому репортажеві стилі, який тим яскравіше підкреслює огиду, жах і понуру анекдотичність життя. Не заглиблюється він в ті образи й епізоди, ані здебільша не старається їх пояснити. Але епізод з п'яним попом і ревними стрільцями вартий нашого застановлення.

Що той „столичний” піп ішов вулицею Москви п'яний до втрати панування над власними ногами — нас, ознайомлених з літературою предмету (згадати б хоча „Русский поп ХУ ст.” О. Амфітеатрова), дивує найменше. Тодішній служитель московської Церкви, зазвичай, був неписьменний і брудний, лаявся в церкві не гірше від своїх парафіян і, взагалі, мало чим від тих парафіян відрізнявся. Цей епізод мусів приголомшити і назавжди відштовхнути християнина-чужинця. Ми нині, з перспективи століть, можемо до того епізоду підійти інакше і зовсім інакше його оцінити.

Є аксіомою, що релігія, яка б не була, відіграє в житті кожної людської спільноти ролю найголовнішу під кожним оглядом. Це є те, що безпосередньо зв'язане з душею

народу, його — найглибше, найінтимніше і найістотніше. Існує бо, сказати б, незнищальний **Інстинкт** релігійності в людині. І саме большевизм, намагаючись витиснути з СРСР християнство, свідомо або несвідомо перетворює себе на якусь одверто сатаністичну модифікацію історичного „православ'я”*)).

Інстинкт релігійності, очевидно, мала й має московська людина, можливо, в найбільш своєрідно-яскравій, найбільш „поляризованій” формі, що, зазвичай, дуже далеко відбігає від свого формально-християнського змісту. Християнство бо, при всім своїм очевидним для кожного християнина — універсалізмі, в своїм земнім і „церковнім” втіленні, неухильно приймає форми, притаманні даним географічним, культурним і політичним, отже **національним**, обставинам. Є велика різниця поміж християнством Сходу і християнством Заходу. Але є ще більша різниця поміж православ'єм греків чи болгар і православ'єм, напр., Абесинії. Є вона й між католицизмом не лише Бразилії та Італії, але й Франції та Німеччини.

Світло старокиївського християнства лише з великими перешкодами і — протягом цілих століть — проникало на

*) На большевизм, як „релігію навиворіт”, вже давно звернена увага вдумливіших дослідників. Один з авторів послідовно перевів був дуже влучну аналогію поміж ритуалом совєтських зборів (з їх ієрархічністю, ступенюванням реакції аудиторії, способом привітання „вождів” і т. п.) і перебігом церковної служби. Що Ленін чи, особливо, Сталін, мали виразні ціхи чисто „догматичної непомилності” в справах марксіської „віри”, — то є факт загальнознаний і безсумнівний. Також дуже характеристично, що по совєтських школах існує предмет „політтрамота”, введений замість колишнього в Росії навчання релігії.

Видатний православний мислитель, недавно померлий Георгій Федотов (1886-1951), відважний і найвидатніший знавець філософії влади й державности „Росії”, між іншим, пише дослівно:

Своєю структурою революційний марксизм є юдео-християнською апокаліптичною сектою. На відміну від народництва [...] марксизм у соціально-класовій свідомості своїй і догматизмі системи таїв потенції православ'я.

І далі:

При оцінці російської революції [жидівство] можна було б скинути з рахунку, але на моральне обличчя російського революціонера воно поклато різкий і темний відбиток.

(„Новий Град”, Н. Я., 1952, ст. 49-50).

суздальсько-володимирський, пізніше московський північний схід. Не зустрічаючи пригожого культурного й морального підсоння, християнство на тих теренах ішло трудним і ризиковним шляхом повільної і, при тім, здебільша формальної, обрядово-побутової „християнізації”. Особливо відпорним виявився тамтешній етнічний матеріал як на норми християнської етики, так і на самий дух християнства. Відомий російський мислитель Д. Мережковський десь з жахом наводив історичний факт, що тема одної з дисертацій Упсальського (отже, географічно недалекого) університету — в ХУІІІ ст.! — звучала: Чи християни московити? Ще на початку нашого ХХ ст. (як оповідав мені приятель Д. Мережковського — бл. п. Дмитрій Філософов) якась етнографічна комісія знайшла зовсім недалеко від Петербургу — автентичних поган.

Але релігійний інстинкт московського народу, втілений у недосконалі, ба й часом разючо відштовхуючі, зовнішньо - християнські обрядові форми, все ж був (і залишається) безсумнівним фактом, якого наочний приклад бачимо в нотатці Олеарія й якого історія, трагічно страшна, прихована й забріхана, залишається під провокаційною назвою „раскола” — досі загально мало знаною, принаймні для ширшого світу.

В епізоді, описанім Олеарієм, важливе бо, остаточно, не те, що московський піп був п'яний, а те, що стрільці — **мимо всього** — того брудного й п'яного попа піднесли, поставили на ноги і одержали від нього **благословення**. Треба припускати, що ті стрільці знехтували, в тім випадку, надто дражливі „реалії” задля того, що є поза і понад „реаліями”. Піп, хай брудний, п'яний і, запевне, малограмотний, був для них — **мимо всього** — медіумом, що сполучав їх, якщо не з Небом, то з чимсь вищим від землі. Бо кожна релігія, як впливає з самого сенсу слова, є **зв'язування** людини з Божеством, землі з Небом, душі з Духом.

Під поліційно-урядовим терміном „раскол” або більш лагідними поняттями „старообрядчества”, чи „старої віри” криється, властиво, християнство в його національно-мос-

ковській інтерпретації, криється християнська релігія в тім змісті і тій формі, в яких їх сприйняв, засвоїв і викультивував — протягом історичного свого формування — сам московський нарід. Хай ті форми і той зміст національної „старої віри” вражають дивовижністю, відштовхують майже хасидським фанатизмом, тісно граничать з якимись чужими для нас культами й пракультами, але саме такою, а не іншою була справжня жива, а не урядова, християнська релігія в Московії.

Історія Церкви на терені християнської Європи знає антагонізми поміж Церквою й Державою: ті драматичні епізоди й процеси є загальнознані, як загальнознаним є епізод р. 1077, який міститься в слові „Каносса”. Босі стопи цісаря Генриха ІУ на снігу перед воротами замку папи Григорія УІІ — то не тільки епізод, то **символ** великого етапу в історії європейської духовости, без якого дальший історичний розвиток європейського континенту, ба й те, що звемо культурою Європи, — виглядали б зовсім інакше. Авторитет духової влади стояв непорушно і в старій Україні, і протягом бурхливої нашої історії залишався незмінно високим і безапеляційним. Політична влада з пошаною схилялася перед Церквою і тим підкреслювала вищість Божого над кесаревим.

Цілком інакше укладалися відносини поміж Церквою і Державою на терені Московщини і пізнішої „Росії”.

Вже в самім зарані прамосковського Суздалью славнозвісний князь Андрій (Боголюбський) з політичних причин проганяє свого єпископа Нестора, власне, як незручного „урядовця”. А це сталося р. 1157... І від ХІІІ-ХІV ст. почавши, Церква на Москві чим далі, тим виразніше стає **інструментом політичної влади**.

Тверського князя Александра, що втік був до Пскова, Церква московська — з наказу московського князя Івана („Калити”, того першого яскравого представника, під покришкою монгольської надвлади викоханого, грабівничого імперіялізму Москви) — викляла й анатемізувала, як злочинця, „зрадника законного царя ординського” (отже, по-

ганина — татарського хана), а заразом з тим викляла й цілу республіку Псковську (1337 р.)*). Біля чотирьох століть пізніше ту ж саму операцію проробляє петербурзька, вже синодальна Церква, над „будівничим храмів” Мазепою...

Характеристична й повчальна є боротьба з Церквою й християнством на Москві такого „воюючо-православного” царя московського, як Іван IV Грозний. За його часів митрополитом московської Церкви був Филип (Количев — з старого боярського роду), ревний християнин, а при тім людина освічена й характерна до героїзму. Він не вагався з амвону Успенського собору в Москві одверто протестувати проти тотального терору царя і його „партійної аристократії” — **опричнини**. Постава голови Церкви була така, що навіть Іван IV якийсь час вагався, ба, під враженням племінних казань митрополита, „кався”. Але недовго. 8-го вересня 1568 р. під час Служби Божої до собору увійшов знаний царський підручний, опричник з бояр, Басманов і брутально заарештував митрополита при престолі. Всю рідню митрополита — було вимордувано. Відрубану голову одного з Количевих цар надіслав митрополитові в подарунок аж до монастиря (Старо-Нікольського), де митрополит був ув’язнений. Але й цього, очевидно, було мало. 23-го грудня, отже перед самим Різдвом р. 1569, підручний кат Івана IV — Малюта Скуратов з’явився в монас-

*) Історія завоювання Москвою князівства Тверського є дуже повчальна. Року 1327 вибухло на Твері повстання проти орди. Але повстання те було задушене, власне, Москвою, яка боялася міцної Твері й забажала, при цій нагоді, Тверь „присоединить” в загальнім порядку „собіранія землі русской”, що було генеральною ідеєю Москви. Іван Калита, в ролі цілком офіційного представника Золотої Орди, не лише повстання задушив, але й дотла зграбував і спустошив перед тим багате князівство („гради і волості пусти сотвориша, а люди ізсікоша”, каже літописець, до речі, московський). Десять літ тверський князь-емігрант Александер веде з Пскова й Новгороду визвольну акцію за відзискання своєї країни. Але на неї тим часом вже дістав від хана „ярлик” саме Іван Калита. Та, для певности, Іван Калита хоче знищити князя-емігранта фізично. Для цього він веде проти Пскова війну. Коли й це не помогло, тоді Іван Калита піддав ханові думку „запросити” кн. Александра в орду „на конференцію”. Там кн. Александра разом з сином Федором замордовано р. 1339. Так була Тверь „возс’єднана” з Москвою.

тир і, з наказу царя, **власноручно задушив** митрополита Филипа...

Все це робилося на очах населення, на очах осиротілої пастви любленого народом голови московської Церкви. „Народ безмолствовав”, як звучить геніяльна ремарка А. Пушкіна в його трагедії „Борис Годунов”. Політично віддавна згвалтований, позбавлений боярства і якоїбудь соціальної структури, обернений у безформне місиво, нарід не був встані на все це реагувати чином. Але, „безмолвствуючи”, цей нарід, в ліпшій своїй частині, не міг не міркувати і в глибині душі не приходить до висновків.

Та ось ще один епізод, який довершує й формулює політику московського царизму у відношенні і до Церкви, і до релігії, і, тим самим, до християнства і до Бога.

Року 1577 цар Іван ІУ на терені кількакратно „приєднуваної” перед тим Псковської республіки відвідав був Псково-Печерський монастир, який з наказу ігумена Корнілія був дуже добре уфортифікований. Власне це показалося Іванові ІУ дуже підозрілим (може й не без підстав), і московський „православний цар” власноручно убиває своєю „клюкою” (палиця з вістря) ігумена монастиря. Але — що найцікавіше — на надгробку ігумена наказує зробити напис: **„Предпослалъ его Земной Царь Царю Небесному”**.

В цім, власне, написі, який являє собою символ не менш вимовний від символу „Каносси” для Заходу Європи, і містилася як ціла церковно-релігійна політика московського царизму, так і **духове самовизначення** московського царизму, його ідеологія, сформулована одним з найбільших його представників*).

*) Як разюче нагадує цей напис на надгробку замордованого єрарха той напис-девіз, що був на державній печаті Чингізхана:

„Бог — на небі, Чингізхан — на землі”.

Гене́за московського царизму не може підлягати сумніву.

IX

„Раскол”, отже, явище поза тим складне й многоплярне, виникає в найінтимніших глибинах московської народньої **душі**, початково саме, як вираз **протесту** проти гвалту й наруги **царизму** над **релігією**.

Згодом явище церковного „расколу” забарвлюється **політично**, що було цілком логічним і природнім. І саме — при завершенні й остаточнім правнім оформленні започаткованої царем-татарином Борисом Годуновим **кріпаччини** — за царя **Алексія (Романова)** р. 1550, як основного фундаменту московської державности, „раскол” з’являється на арені політичного життя Москви, як чинник найбільш тій державності загрозливий, бо внутрідержавний і, що найважливіше, **яскраво національний**.

Не маючи тут змоги навіть схематично подати хоч би головні обриси „расколу”*), особливо в його суто політичнім аспекті, підкреслимо лише, що історія московського „расколу” — це історія **московського, релігійно-національного мучеництва**, — це історія процесу систематичного морального й фізичного гвалтування царизмом московської національної душі, її релігійної свідомости, її етичних основ, її, сказати б, „святая святих”, бо того мінімуму „свободи”, який залишає навіть рабам найбільш деспотична влада.

Нас не повинні збочувати другорядні й неістотні зовніш-

*) Література про „раскол” або бідна, або занадто однобічна (переважно в „обрядовім” лише пляні), що є цілком зрозумілим з огляду на особливу чуйність поліційної цензури всякої „Росії”. Шкода, що „расколом” ніколи (або майже ніколи) не займалися не-російські дослідники, хоч раскольники пробували шукати підтримки й поза Росією, напр., у Франції — Наполеона III (рр. 1857-58).

ні прояви обрядового „расколу”, як навмисне осмішувані офіційальною Церквою „двуперстіє” чи „сугуба аллілуя” старої віри (поза тим — то були **національно-традиційні** форми **обряду**, які вже тому легковажити не приходиться). Істота „расколу” є недвозначно ясна: неприйняття 1) блюзнірчо-московського „цезаропапізму” і 2) „антихристової”, як слушно її називали раскольники, московської державности, отже неприйняття **царистичного тоталітаризму** (як ми тепер сказали б) і чинний спротив **гвалтові держави над душею власної державної нації**.

„Раскол” виформував такі особистості, як старанно замовчуваний і осмішуваний офіційними, дотла сфальшованими „історіями Росії”, чи ССРСР, протопоп Аввакум, вроджений провідник, племінний промовець і церковний письменник, незломний характер, двічі засланий, тортурований **передусім** психічно і, по впертім „нерозкаюванні”, врешті живим спалений на чолі своїх вірних (І.ІV.1681 р.) За самі зносини з ним поліція „Тішайшого” царя Алексія Романова відтинала язика або карала на горло нерозкаяних (учень Аввакума — Аврамій р. 1670 в Москві).

„Раскол” збройно підтримувало московське військо („стрельці”), згадаймо „стрілецькі бунти” в добі Петра І і перед ним. До „расколу” належав син царя Петра І, престолонаслідник Алексій, за що його замордував сам „боголюбивий” батько*). Цитаделлю „расколу” — сумнозвісні пізніше Соловки — з їх 90-ма гарматами взято по війні у відчайнім штурмі 22.І. 1676 р. Лише поміж 1666 і 1690 роками спалено не менше як 20.000 раскольників. Протягом ХУІІІ ст. — безперервні переслідування і самоспалювання (до кілька тисяч нараз). А ще р. 1897, отже на самім кінці ХІХ ст., напередодні революції 1905 р. були випадки масового „самозамуровування” раскольників...

*) Царевич Алексій (1690-1718) втік був від батька до Відня (1716 р.), шукаючи, як емігрант, захисту у цісаря Карла ІV (свого свояка). Але погрозами цар Петро І змусив сина р. 1718 повернутися (історія повторюється!). По тортурі і биттю кнутом царевич, з наказу батька, був „тихо й нечутно” задушений між двома подушками 26. VI. 1718 руками „аристократичних” катів: Толстого, Бутурліна, Ушакова й Румянцева.

Дивуємося жорстокості московського народу, дивувався цьому навіть приналежний до того народу і сам збільшечений письменник Горький, але ніхто не схотів пізнати, **яким шляхом** той нарід до своєї жорстокості і — що найважніше — до духового спустошення — дійшов.

Та ж протягом двох століть царизм, „перевиховуючи” свою „панівну націю” для своїх позанаціональних грабіжницько-імперіялістичних „історичних завдань”, систематично й нещадно пропалював в душі московського народу чорну зяючу діру **духової порожнечі** (знані російські „нігілісти” серед т. зв. інтелігенції — з одного боку — і раскольницька селянська секта „нетовців” — від слова „нет” — з другого). Натомість вдмухувало було той чи інший „месіянїзм”, культивовано ненависть до органічної культури та люту злобу (сполучену з заздрістю) й погорду до „гнилого Заходу”, „латинської ересі” (себто католицизму), „хахлов-„черкасішек”, „французішек” і всієї не-московської решти світу, яка, раніш чи пізніш, мусить бути, мовляв, „нашою”, хоче вона того чи не хоче. „Стерпітсья-слюбітсья”, як каже московське прислів’я, а ні, то „примучим”, як звучить не менш характеристичне дієслово з московської державницької термінології.

Чудово усвідомлюючи собі наявність тієї чорної діри в московській душі, більшовизм зібрав і зсистематизував усі складники й засоби історичного досвіду та, поширивши їх, довів їх інтенсивність та гостроту до небувалих перед тим вимірів.

Х

Малий екскурс в історію „расколу”, оскільки він має відношення до історії нашої національної культури.

Як загально відомо, приводом до виникнення „расколу”, як оформленого руху, було розпочате з ініціативи московського патріярха Нікона т. зв. виправлення церковних книг. Разючі помилки в них, накопичені протягом століть, ставали вже наявним абсурдом. Спочатку пробувано було зробити це власними, московськими силами. Але, в умовах московської темноти, при цілковитім браку освіти і шкіл, справа ця виявилася безнадійною, і патріярх, що був якийсь час єпископом у „возз'єднанім” перед тим Новгороді, отже зазнав був впливів іншого церковного й культурного, хоч і периферійного, середовища, звернувся за поміччю до центру тієї культури, отже до нашого Києва. Року 1649 (на початку переможної Хмельниччини) Київська Академія висилає до Москви групу вчених-теологів (Єпифаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Теодосій Сафонович) на допомогу „сестричній”, мовляв, Церкві. Пізніше прибуло ще аж 30 учених, перекладачів і професорів грецької мови. Те, що наші вчені земляки побачили в московських церковних книгах, наповнило їх жахом. Хоч як дипломатично звучала їх критика, але вже на початку своїм викликала вона збоку московського єпископату й клиру справжній вибух обурення й гніву та обвинувачення в „латинській єресі”. А треба додати, що перший виправлювач московських церковних книг — Грек Арсеній був засланий перед тим за ту ж „єресь” аж на Соловки і повернений був Ніконом допіру р. 1656.

Та ця досить спізнена спроба „києвизації” церковного

життя Москви не лише не дала жадних позитивних наслідків, а й привела згодом до жахливої трагедії Московської Церкви, що скінчилася остаточним поневоленням її державою, фактичним знищенням її, як Церкви, і оберненням на звичайний урядовий додаток до ресорту внутрішніх справ Московського государства, згодом Російської імперії. Вже раз назавжди. Бо й спроба відновлення московського патріаршества (себто церковної автономії) під час революції 1917 р. була здушена большевицьким урядом радикально і все тими ж традиційно-московськими методами.

Зайвий раз ці події підкреслили яскраву й істотну різницю поміж Церквами Києва й Москви, ніби „єдиновірними”, бо обидвوما формально „православними”. Але всупереч цьому, історією не один раз перевіреному фактові, і большевики, і ніби антибольшевицькі „росіяни” продовжують спекулювати фантомом „єдиновір’я”, а відновлена большевицьким урядом по другій світовій війні т. зв. московська патріархія основою своєї церковної (в дійсності помічничо-імперіальної) советської політики поставила „єдність православія” та воююче „місіонерство” його (напр., у Галичині, де український католицизм, при допомозі советської політичної поліції, загнано в катакомби).

Патріарх Нікон (шестиліття 1652-1658), як і його трагічний попередник митрополит Філіп (Количев), був особистістю непересічною. Протилежно до боярина з роду Філіпа, він походив з народу (подібно до папи Григорія VII). Але вдачею своєю, загартованою в бурхливій молодості, він був людина незломної волі й великого, часто „панського”, честолюбства. Хто знає, чи не присвічував йому саме приклад Григорія VII, бо в своїй реформаторсько-церковній чинності зраджував він елементи, сказати б, папо-цезаризму. Йому належить формула: „священство царства преболее есть”. Свою згоду на обняття становища патріарха дав він цареві Алексієві Михайловичу по довгих і досить понижуючих для царя упрохуваннях із „слізними моліннями” та „поклонами в ноги” (чого цар, очевидно, не міг забути пізніше). Перед своєю інтронізацією домігся був Нікон від ца-

ря урочистого перенесення реліквій замордованого Грозним митрополита Філіпа з Соловків до Москви (1651 р.). Словом рік 1652 в історії московської Церкви був роком своєрідної „Каносси” в московській редакції. На цілیم ряді соборів Нікон фактично перепровадив автономію московської Церкви до тої міри, що патріярх мав власних стрільців, отже окремий від царя виконавчо-мілітарний інструмент. Можна припускати, що патріярх Нікон доконав би великої історично-церковної справи, коли б він не ставив собі дещо позацерковних завдань (не сягав би до влади політичної) і... коли б мав зрозуміння й підтримку проводирів і діячів „расколу”. Та тут стався дуже характеристичний для московських схаотизованих обставин парадокс: патріярх і „раскол”, що в істоті речі мали ту саму мету — емансипацію духового (церковного) життя від царату та виборення прав духової особистости від тоталітарної держави — опинилися в положенні смертельних ворогів. „Своя своїх не познаша” з чисто зовнішніх, формальних, зовсім не істотних („обрядових” — двуперстіє, сугуба аллілуя і т. д.) причин. Виходить, що ціла справа була надто задавлена обрядовою рутинною, що протягом століть сакралізувалася й набрала характеру догмату, охопленого вогнем страшного релігійно-національного фанатизму.

Радикальні заходи Нікона в царині обряду і „букви” та ледве гамована ним в собі жадоба влади (у межичасі він одержав від хитрого царя Алексія данайський дар: титул „великого государя”, отже зрівняння в титулятурі з царем) викликали з місця гвалтовну реакцію й національно-церковних кругів, отже пізніших „раскольників”, і національно-політичних кругів (боярство), які побачили в цім стремління до „умалення самодержавної влади”, з чого зручно скористав цар Алексій, який вже давно розшифрував істотні цілі патріярха. Патріярх Нікон падає в нерівній боротьбі, і його падіння, з одного боку, оформлює „раскол”, а з другого — дає московському царатові остаточний досвід у церковних справах і сформулює засади церковної політики Москви-Петербургу на потонні століття. Рішальну ро-

лю відіграв у тім син Алексія Михайловича — славетний Петро Перший — при парадоксальній допомозі двох визначних представників київського культурного центру. Це відомі — Теофан Прокопович (професор Київсько-Могилянської Академії, філософ, драматург, б. панегірист гетьмана Мазепи) і Степан Яворський („местоблюститель патріаршого престолоа” нової імперії).

Це вони, бувши найближчими помічниками новоявленого „імператора” в справах духовних, були одночасно родоначальниками політичного й національного ренегатства та прабатьки пізнішого найфатальнішого й найхарактеристичнішого продукту імперії — т. зв. всеросійської інтелігенції, якої оформлення і чинність припадають вже на ХІХ ст.

Петрова (в дійсності Прокоповичева) „реформа” московської Церкви це було, як формулує знавець, „суцільне блюзнірство і наруга... Петро зумів на два століття знести й збезобразити національні сили православ'я” (Г. Федотов, — „Новий Град”). Прокопович завершив „перебудову” московської Церкви, наділивши її протестантською з походження (але наповненою старомосковським змістом) інституцією „Святейшого Синоду”. Яворський же спеціалізувався на поборюванні „расколу” не так при допомозі теологічних трактатів, як при допомозі поліції, війська, тортур, спеціальних податків і навіть спеціального убрання для раскольників. Це за часів Петра формулує „раскол” свої основні гасла. „Цар — слуга антихриста” (у відношенні до особи Петра просто „антихрист”, а також „самозванець”, „жидовін із колена Данова” і т. п.). Двоголовий орел — демонського походження, бо „две главы — у одного діавола”. Синод — „жидовський сінєдріон”. Сенат — антихристов совет”...

Пізнішу пугачовщину (1773-1775 рр.), як вчасніший (1667-1671 рр.) революційний змаг Разіна, можна з великою мірою докладности уважати за збройний змаг „расколу” з „антихристовою державою”. Але то вже була лебедина пісня руху, що при своїм зародженні й оформленні, в періоді боротьби царя з патріярхом за владу в державі

(пол. ХУІІІ ст.) — мав такі величезні перспективи. Але й „раскол”, як явище національно-московське, не міг не бути під гіпнозом „національного розуміння влади”, не міг не бути царистично-тоталітаристичним в своїм дусі. Це не випадок, що й Степан Разін і Є. Пугачов — були **донськими козаками** з походження і старшинами козацького війська*).

„Раскол” не міг спромогтися на створення власної антицаристичної Церкви, власної догматики, власної гієрархії. Він не міг встоятися перед соблазном „царя”, як втілення національної влади. „Раскол” згас, як такий. Але стихійні сили, що його породили, сили національної природи, запевне, жили й живуть.

Елементи „расколу” своєрідно регенерувалися в „слов’янофілах”, в „народовольцях”, в атентатчиках на царів, в распутініяді, в недавній „есерівщині”. Стихія „расколу” — у значній мірі — надала розмаху першим, ще сліпим хвилям большевизму, а інерція згвалтованого царатом „расколу” уможливила „чужоземному” марксизмові знайти відповідний національно-історичний, „месіянстичний” ґрунт.

Позбавлена своєї віри, елементарних прав людської душі, закріпачена до затрати самого інстинкту права особистої власности, роздушена в своїй суспільній структурі до майже неорганічного стану безобличного й безформного „колективу”, московська „Росія” справді була (кажучи словами Хомякова) „обрана”.

Але ким і на що?

*) Рухами цими цікавився єдиний М. Костомаров (монографія „Бунт Стеньки Разіна” і інші твори). Дослідники з Західної Європи, йдучи за офіційною російською історіографією, що представляла і Разіна і Пугачова, як бунтівників, розпусних і темних представників „черні” і т. ін., цими рухами й постатями майже не цікавилися.

Передусім і Разін і Пугачов — старшини, отже жадна „чернь”, подруге сили, якими вони розпоряджали, доходили до десятків тисяч. „Інородці” — татари, череміси, мордвини, калмики, як і людність козачих областей, — були їх гарячими союзниками. Обидва мали свою політичну лінію.

Ці збройні рухи здавили Москва й Петербург з великим трудом — підкупамі, зрадою, „п’ятими колонами” і — перш за все — **тотальним терором**: поголовним вирізуванням людности й спалюванням цілих заселених районів.

ЦАРАТ

XI

Тема цих розважань, як читальник вже зауважив, є надто широка, щоб її хоч побіжно вичерпати не те, що однією невеликою книжкою, а й кількома великими томами*).

Зацікавлений і дещо поінформований читальник може цілком слушно закинути звуження або оминення деяких побічних, безумовно важливих, підтем і мотивів. Умовини писання цієї книжки не дали можливості зупинитися, нпр., над явищем т. зв. Німецької Слободи в Москві XVI-XVII ст., дільниці, замешканої західноєвропейськими фахівцями на службі Москви, серед яких немало було елементу пригодницько-кримінального, що має деякі аналогії з московським Комінтерном 20-30-х рр. сучасности. Роля Німецької Слободи мало висвітлена в історіографії, але не підлягає сумніву, що роля та була важлива, передусім в постачанні Московії здобутків європейської технічної цивілізації, отже і в області технічної розвідки, як, ще більше, в справі московської закордонної пропаганди й творення московської політичної легенди. Цілком прийшлося оминати важливу в історії Московії (а надто в історії її культури) подію, як ко-

*) Таку монументальну спробу зробив був протягом 20-30 рр. польський дослідник бл. п. Я н К у х а ж е в с ь к и й (Kucharczywski) у 7-томовій праці "Od białego caratu do czerwonego", згромадивши величезний матеріал, але й ухилившись в бік дещо абстрактного теоретизування. Автор, на жаль, особисто „Росії” не знав і не бачив, отже справжній дух її залишився для нього невідомим.

Але праця Кухажевського (методологічно дещо нагадує історіографічні праці М. Грушевського), бувши єдиною такого мірила спробою, варта належної уваги.

ротке перебування на троні царів (1605-1606 рр.) таємничого своїм походженням Лжедмитрія I (бо був вслід за ним ще й Лжедмитрій II). Хоч інтервенція сторонніх чинників (Польщі і — через неї — Ватикану, як рівнож українського магнатства з Константином Острозьким на чолі й ранньо-козацьких збройних сил України) — є очевидна, однак безсумнівним видається також, що ціла доба Самозванців була нічим іншим, як натуральною реакцією самого московського народу на страшний терор попереднього панування Івана IV Грозного. Самозванця Тімошку Акундінова тримав при своїм штабі „на всякий випадок” ще гетьман Богдан. Що більше — доба Самозванців уявляється нам тепер, в перспективі історії, першим і може єдиним — в такому мірілі — намаганням самого московського суспільства скинути тягар культурно-й політично-монгольського минулого і — так чи інакше — приєднатися до культури **Заходу***). Що цього не сталося, провина найменше обтяжує особу Лжедмитрія I — був він, на підставі хоч і дуже скупих даних, людиною видатною, добрим політиком і свідомим своїх особливих на Москві завдань — володарем. Причиною невдачі цієї єдиної в своїм роді спроби „окциденталізації” Московщини на самім початку XVII ст. була необережність саме інтервенційних **зовнішніх** чинників, їх невміння перепроводити в таку відповідальну епоху історичну операцію, їх незнання „царистичної” психіки московського народу і його релігійно-національ-

*) Про монгольську генезу царату, як пізнішої модифікації татарського ханату, — сумнівів бути не може. Але й тягар одідищеної Московією „татарщини”, як комплексу певної культури, яскраво окреслює згаданий Г. Федотов:

Не ззовні, а з н у т р а татарська стихія оволоділа душою Московщини, проникаючи в її плоть і кров. Це духове завоювання йшло рівнобіжно з політичним упадком Орди. В XV стол. тисячі охрещених і неохрещених татар йшло на службу до князя Московського, вливаючись в ряди „служилих людей”, отже майбутнього „дворянства”... Двовікове татарське іго ще не було кінцем московської свободи. Свобода загинула лише після звільнення від татар.

(Г. Федотов „Новий Град” — підкреслення моє).

Татарського походження були такі чільні представники навіть пізнішої петербурзької імперії, як Державін, Аксаков, скрайній „західник” Чадаєв... Татарську кров мали в собі й Тургенєв, і Л. Толстой.

ної „православної” свідомості, навіть в особах решток провідної верстви — боярства. Бояри започаткували епопею Лжедмитрія, але бояри самі й замордували „зорованого” ними ж царя, замордували підступно і тайно від народу, бо Лжедмитрій встиг за короткий час зробитися божищем московського люду...

І в цім випадку, як в стількох інших того роду спробах, на перешкоді став темний і неможливий для раціоналістичної аналізи психоісторичний комплекс „царе-православів”, скристалізований за татарщини і закам'янілий здається вже навіки в невольничій душі московського народу.

Як уже згадувалося, вожді наступних революційних спроб реформування Московщини, донські козаки походженням Степан Разін і Ємельян Пугачов — зовсім не були такими примітивними, як їх представляє офіційна „російська” історіографія*).

Обидва були старшини, люди характерні й бували (Пугачов бував за кордоном). Обидва мали свою політичну стратегію, спершись на таку могутню моральну базу, як національно-московський Раскол. Помилки обидвох лежали скорше в області тактики. Разін, маючи до диспозиції величезні терени й колосальні людські маси — від Каспійського моря до Білого, маючи основну базу в серці Московщини, простодушно-наївно проголошував: „Я не хочу бути царем”. І, що наївніше, так само поступав (є певна зовнішня аналогія з Богданом Хмельницьким, що довгі роки трагічно витрачав революційну енергію народу на зреформування й зміцнення королівської влади в Речі Посполитій!) в найбільш гарячий час революційної війни. Враховуючи досвід Разіна, Пугачов — дуже мудро, хоч може історично опізнено, зразу ж оголосив себе царем Петром III (якого перед тим замордувала була руками своїх коханців його власна дружина, славнозвісна Катерина II), але з багатьох, не завжди залежних від нього причин, — не зміг ту

*) Микола Костомаров залишив найбільш вартісні праці (до монографій включно), присвячені як Самозванцям, так Разінові й Пугачову.

ролю „воскреслого” Петра III відіграти до кінця. Та й міцність „європеїзованої” державної машини Катерини II була, розуміється, інша, аніж за часів московського царя Алексія, часів, коли в державі фактично існували дві православні Церкви, коли гриміли послання пломінного Аввакума, коли влада царя хиталася самим корінням своїм в бурях релігійної війни... Моральний упадок Пугачова стався в той момент, коли народні маси почали (не без зручної агітації Катерини II) підозрівати, що він — не є Петром Третім. А військовий талант Суворова допоміг знищити Пугачова мілітарно. Систематичний терор і підкупи (за зловлення Пугачова було обіцяно 10.000 рублів) — доповнили розгром руху, що був лебединою піснею революційних спроб московського народу. Після пугачовщини історія вже не може занотувати революційного прояву такої міри аж по наші дні включно: „навіки духово спочилий” цей люд впродовж останніх століть умів лише або, словом Пушкіна кажучи, „безмолвствувати”, або бути покірливо-сліпим, до мертвоти бездушним, знарядям царату, однаково — петербурзького чи советського.

Цілком свідомо довелося, на жаль, оминати в цих розважаннях таке для „Росії” характеристичне й єдине в своїм роді явище, як „інтелігенція”.

Поняття це, будучи специфічно „російським”*), в міру поширення на Заході російсько-большевицьких легенд і впливів, уже ввійшло в словництво європейських народів, хоч соціологія європейських народів не мала жадної потреби збагачувати свій словник поняттям, не існуючим в границях органічних культур.

Ми тут мусимо лише коротко сконстатувати, що не зв’язана з якимбудь національним чи становим ґрунтом, будучи ніби поширеною й своєрідною „Німецькою Слободою” імперії, верства та в петербурзькій імперії зовсім не відповідала європейському поняттю „інтелектуалістів”,

*) Слово це було вигадане десь у 80-х рр. другорядним белетристом (Боборикіним).

цебто людей розумового фаху. В умовинах „Росії” зроджена, була то верства людей різного походження, різного виховання й різного рівня освіти, механічно витягнена машиною імперії з різних підвладних народів — для духово-розумового **обслуговування** тієї імперії в різних областях і кондигнаціях її (від народнього вчителя починаючи — через журналіста, адвоката, лікаря й письменника — на університеськім професорі кінчаючи).

Верства та, складена з людей, відірваних машиною імперії від національного ґрунту свого народу й своєї культури, була перш за все **анаціональною**. Прийняття цією верствою офіційної „національності” імперської („російської”), отже цілковитої абстракції, ні в чім не компенсувало свідомого, чи частіше, несвідомого — ренегатства і зв’язаного з ним психічного каліцтва та творчої імпотенції. Бувши в своїх найнижчих представниках (адміністрації) чинником імперської русифікації, була вона в своїх представниках **найвищих** (переважно — науковцях, письменниках і, почасти, мистцях) — чинником, що продукував прерізні легенди й міти, в першу чергу — поглиблював і розбудовував (не без успіху) згублену легенду Імперії.

Оця то верства й була ніби „наочним” аргументом догмату єдинонеподільності імперії. І ця ж верства, складаючи й досьогодні більшість т. зв. російської еміграції, провадить немало пропагандову чинність у тім же напрямку — за межами ССРСР. Доля „всеросійської інтелігенції” в большевизмі була трагічна: давши свій політичний вираз у т. зв. керенщині і будши ніби історичною акушеркою большевицького перевороту, інтелігенція та була тим же большевизмом автоматично знищена, навіть фізично — з багатьох більш або менш логічних причин (призвичаєна до обслуговування петербурзької „європеїзованої” імперії, вона була, за малими вийнятками, нездібна обслуговувати воскреслу в рр. 1917-20 середньовічну **національну** Московщину).

Але сучасний большевицький уряд ССРСР з кінця 20-х поч. 30-х рр. починає свідомо й чимдалі виразніше відроджувати й продукувати ту ж саму традиційну імперську

„інтелігенцію” під офіційним псевдонімом „совєтської”. Про „російську інтелігенцію” існує немала література, ми, одначе, рекомендували б той стислий і глибокий начерк, що даз його Г. Федотов (див. „Новий Град”).

Кожне поважніше історичне явище не можна розглядати, як *deus ex machina*. Кожне має за собою генетичну нитку. І явище большевизму, що явило світові оголений образ історичної державної машини Москви та її імперії, як рівнож наочно продемонструвало історично-національний дух царату, вимовно підтверджує цю аксіому. До дрібниць. Бо й, напр., явище т. зв. невозвращенства має за собою величезну давність: коли московський цар Борис Годунов (татарин, наступник Івана IV Грозного) відправив був до Західної Європи 18 молодиків вчитися, то жаден з них не повернувся. „Подихавши повітрям духової свободи, трудно добровільно вертатися до в'язниці”, — коментує цю подію Г. Федотов.

Ані „совхоз”, ані „колхоз” не є наслідками „марксизму” чи „комунізму” чи вигадкою большевиків. „Совхозом”, цебто маєтком державного сільського господарства, були всі поміщицькі маєтки Московської і Петербурзької імперії аж до р. 1861. „Колхозом” було кожне село („деревня”) на теренах етнографічної Московщини від початку історії тих теренів і аж досьогодні. „Колхози” в постаті „воєнних поселень” культивував на теренах колоніальної України в добі ніби найочевиднішої „європеїзації” імперії підручний диктатор імператора Олександра I — славнозвісний Аракчеєв... Большевизм лише продовжує й поглиблює старі історичні методи, з „індустріялізацією” (Петра) включно.

Недарма серед апостолів московської **общини**, опріч діячів царистично-реакційних, бачимо й таких світочів радикалізму й поступовости, як zdeгенерований дворянин А. Герцен, „патлатий семінарист” (вираз Шевченка) Черни-

шевський, один з духових батьків Леніна — Н. Михайловський, а навіть... сам Карл Маркс. Коло р. 1880 винахідник „наукового” соціалізму прийняв, апробував і затвердив концепцію Чернишевського-Михайловського, в якій московська комуністична „общіна” мала уможливити безпосередній „стрибок” до комуністично-марксівського соціалізму, оминаючи „страшенно довгу путь” (Чернишевський) „римсько-февдальної, міщансько-індустріялізованої Європи” (Герцен).

Всіх перелічених осіб, враз з такими переконаними царистами-реакціонерами, як Леонтьєв, Победоносцев і інші, враз навіть з Л. Толстим, яко „філософом”, єднала **спільна жагуча ненависть проти європейської гуманістичної культури...**

В історії „Росії” немає нічого нового, нічого, що, хоча б в зародку, вже раніше не існувало. Не є новим явищем у тій історії ані наочна тепер для цілого світу агресивність советської Москви (ціла історія „Росії”, цієї „воєнної імперії”, є історією безперервного хижацького, культурно безпідставного, отже цинічно-грабіжницького імперіялізму), ані старанно укриті **внутрішні** причини тієї агресивности.

За царювання Івана IV, царювання, здавалося б, найменш сприятливого для якихбудь зовнішніх агресій, відбулися найбільші й найбільш клясичні в історії Московії завоювання, і то одночасно на сході й заході: від західноєвропейських республік Новгороду та Пскова починаючи й на поординських, татарських ханатах Казаню та Астраханю — кінчаючи. Але й це ще не все. Саме за часів Івана Грозного, і то **чужими** Москві, окраїнними й „козацькими” руками — був завойований, чи пак „возз’єднаний” Сибір... Здавалося б парадокс? Ні, це було одне з найдосконаліших потягнень московської **внутрішньої** політики: скеровування революційних (хоч би в потенції) сил народних мас на зовнішні цілі, на **вичерпування** тих сил в грабуванні **чужих земель**.

Як часто царат, чи московський чи „імператорсько-петербурзький, чи — і особливо — московсько-советський — користує з цього традиційного способу старомосковської

„державної мудрости”! І хіба не відчайною спробою уникнути революції 1905 р. була трагічна для петербурзького царату війна з Японією?

Сподіваючись, що все сказане попередньо дорисувало хоч основні контури нашої теми, спинимось, на закінчення, більше на її технічно-політичних, далеких від всілякої метафізики аспектах. Відійдім від минулих віків до часів значно ближчих нам, добре знаних сучасникам або з власного досвіду, або з живої пам'яті старшого покоління.

Запевне читальникові відомі прізвища двох знаних державних діячів з останньої передбольшевицької доби петербурзької імперії: С. Вітте і П. Століпін. Цих два імені — а в перспективі часу вони вже є історичні — можна б узяти за яскраві символи, зв'язані з проблемою того, що треба б назвати **політичною доктриною** всякої „Росії”.

Підсумовуючи все сказане в попередніх розділах, доктрину ту можна б було сформулювати різно, починаючи від старомосковського „Бог на небі — цар на землі”, через „православ'є-самодержав'є-народність” Миколи I і аж до „пролетарі всіх країн, єднайтеся” сучасности. Але, коли йде про найістотніше і найреальніше, то доктрину ту можна звести до кількох, чисто раціональних стверджень, розуміється з неунікальним при того роду формулах спрощенням.

Кожна „Росія” не може потерпіти в своїх границях **жодної свободи** — ні особистої, ні родової чи племінної, ні — тим більше — національної, навіть у відношенні до нації пануючої (за Миколи I слово „нація” було заборонене, як революційне). Не може потерпіти свободи ні фізичної, ні метафізичної, ні тілесної, ні духової — отже й Церква може бути лише департаментом міністерства внутрішніх справ.

Всяка „Росія” стоїть на фундаменті всебічного нищення індивідуальности, отже й на фундаменті заперечення права приватної власности, **яко бази особистої свободи** індивідуума, роду й стану.

Тому „Росія” є приватною власністю або автократа-царя, або „соціалістичною власністю” безструктурного,

безобличного, чисто механічно зліпленого „колективу”, цебто, остаточно, частини єдиної централізуючої бюрократичної машини.

А що в границях „Росії” знаходяться численні внутрішні границі племен, народів, рас і культур, нічим духово з „Росією” не пов’язаних, то кожна „Росія” мусить, незалежно від того, чи вона монархістична чи „демократична” (бо була вже й така!), тримати величезний поліційно-терористичний апарат, озброєний величезною **внутрішньою армією** (в сучасній ССРСР, напр., та армія є лише трохи менша від постійної армії для зовнішніх завдань). Ця необхідність цілком логічно випливає з внутрішньої ситуації цієї держави, і жаден „керенський” не міг би від того закону „російської” механіки ухилитися. Якщо при деяких царях сторонній обсерватор не міг того зауважити, то большевики оголили всі таємниці цієї державної механіки — цинічно і не без усміху — на очах цілого т. зв. цивілізованого світу.

Отже, 1) тотальне знищення всякої **особовості**, а в логічній зв’язку з цим — 2) тотальна заборона **приватної власності** та 3) **всебічний**, перманентно-модифікований і дозваний терор, як **система**, — це і є ті основні підвалини, на яких може існувати державна конструкція типу „Росії”. Це і є, в найістотнішій, державна її доктрина, ускладнена також логічно випливаючою з тієї доктрини мілітарною агресивністю, дипломатичною будовою всіляких „невтральних смуг” і — в замірі своїм — рухомих „залізних заслон”, за якими діє численна агентура в постаті „комуністичних партій”, п’ятих колон і цілих зграй „учених” (що, знаючи сборонні таємниці своїх держав, ніби невинно займаються або теоретичним „студіюванням санскриту”, або практичним гомосексуалізмом).

Одним словом, „Росія”, як імперія, мусить — хоче вона того, чи не хоче — розпоширювати культурно-політичні властивості середньовічної Московщини на всі завойовані („возз’єднані”) терени країн, народів і культур. А що цього не можна зробити без діяння сили, кожна „Росія” мусить

бути також **воєнною** імперією з культом агресії і — скажім недипломатично — грабунку й спустошення.

Два визначних державних мужі імперії на переломі ХІХ - ХХ ст., задивлені в культуру європейського Заходу і настрашені процесом неунікальної дифузії цієї культури на терени європейської частини імперії, рішилися, один за другим, на кроки, які, щонайменше, можна б назвати революційними. В дійсності їх замір, несвідомо для них самих, був не лише революційним, а й героїчним, при чім героїчним **трагічно**. Це була спроба боротьби, вживаючи античної термінології, з самою історичною **мойрою** „Росії”.

Річ ясна, що вислід тієї боротьби був такий самий, як і в кожній трагедії.

XIII

Сергій Вітте, хоч іменований при своїм звільненні останнім царем — графом, був сином Юлія Вітте, правдоподібно, німецького колоніста в Прибалтиці чи, скорше, на Одещині. Його блискуча, майже казкова, бюрократична кар'єра — від начальника залізничної станції Хвастів до міністра імперії була, в значній мірі, спричинена випадковою зустріччю з царем Олександром III і зумовлена необмеженістю влади автократа-царя*). Це поклало початок своєрідному політико-психічному гамлетизмові С. Вітте: демократ західного типу і майже „республіканець” з переконання, він був назавжди осліплений необмеженими можливостями авторитарного царату, що для нього, людини кипучої творчості, відкривав ніби велетенське поле діяльності. Але, поза тим, С. Вітте був видатним математиком (його залишали при Одеській університеті), особистістю великих та всебічних талантів і не малого творчого розмаху. Його валютна реформа, що піднесла фінансовий стан імперії на ніким не передбачений рівень та майже геніальне перепроводження Портсмутського миру по, здавалося, фатальній для царату поразці у війні з Японією — то вимовні свідoctва здібностей цієї вийнятової людини. Це був справжній „інженер” при

*) Вкортці по катастрофі царського потягу біля ст. Бірки, отже в досить нервовій ситуації, цар Олександр III на одній з залізничних станцій України випадково почув був з-за вікна вагону розмову поміж командантом свого потягу і якимсь незнаним урядовцем. Урядовець підвищеним голосом заявив: „Мені життя мого імператора дорожче за ваші приписи, я не дозволю на таку шкортість потягу, бо добре знаю профілі шляху на мої дільниці”. Закликаний царем до вагону, урядовець виявився начальником одної з дільниць т. зв. Південно-Західних залізниць — Сергієм Вітте. На другий день Вітте вже був міністром шляхів імперії...

державній машині імперії, яку він — з його знанням і можливостями — хотів і, здається, успішно міг коли й не реформувати, то, принаймні, вдосконалити. Та дальший перебіг його діяльності показав всю трагічну утопійність його замірів.

Як політичний „інженер”, Вітте бачив і знав з власного досвіду всі хиби історично-перестарілої (як йому, людині „поступу” XIX ст., видавалося) машини своєїрідної імперії. Він ясно бачив ті границі націй і культур, що перетинали імперіяльно-географічну „єдність”, утримувану лише тайною поліцією, корпусом жандармів та поліційною армією. Людина західного походження й думання, понадто математик, він добре знав, що та імперіяльна „єдність” є лише „функцією” тих, природою своєю механічних і тому не зовсім певних, „величин”. Він повзяв ідею (дуже обережно, не зраджуючись з нею нікому) не більше й не менше, як **еволюційно** перетворити неорганічно-механічну „Росію” на централізовано-монархістичний, але органічний **Bundesstaat** германського типу — **при допомозі** — і в цім таївся трагічний парадокс! — саме автократично-всемогутнього історичного царизму*).

Трудно було б підозрівати С. Вітте в якісь особливим незнанні історії „Росії”, природи московського народу, чи невідчуванні духа деяких „істинно-руських” явищ (напр., пануючу в імперії релігію він досить точно й влучно називав „православним поганством”). Але не підлягає сумніву, що німець з походження і європеець з виховання й освіти, понадто людина позитивістично-раціоналістичного думання, С. Вітте, рідуючись на таке завдання, не відчував **духу** історично-московського царизму (хоч би й в шатах „імператорства” та в реальнім втіленні в німецькій по крові династії „Романових” — Гольштайн Готторпів). З певністю Вітте не знав, традиційно-фальшованої в школах, історії Московщини, а це ж Московщина в тягу століть — витворила поняття

*) Запитаний колись, як він уявляє собі майбутнє „Росії”, С. Вітте, „не замислюючись”, відповів: З’єднані Держави Америки. Думаю, що це було після його особистого знайомства з ЗДА під час конференції в Портсмуті.

„цар” і вповні викристалізувала ідеологічний зміст царизму й технічну систему царату. Коротше, С. Вітте, відважуючись на свій, справді, героїчний чин, був несвідомий ані надлюдської трудности свого завдання, ані самого факту, що першою й головною перешкодою на першій же кроці він зустріне саме **історичний царизм**, як головного ворога, якого, в своїй західноєвропейській наївності, раціоналіст і математик Вітте, уважав, якщо не за союзника, то за Архімедову підйому свого реформаційного чину.

Об’єктивно Вітте хотів подолати царизм за допомогою царизму — і в цім полягала трагічна парадоксальність його плану.

Нелюблений останнім царем, спізнлим романтиком цареправославія і вже спокушеним распутінядою, Миколою II, С. Вітте був закликуваний до влади лише в моменти очевидної небезпеки. „Mädchen für alles”, як іронізував про себе С. Вітте мовою свого походження, він ще рятує династію й імперію, погасивши пожежу революції 1905 року мутною рідиною облудного псевдоконституційного маніфесту 17 жовтня 1905 року (можливо, сам С. Вітте — і це дуже характеризує його психіку — вірив у щирість врятованого ним від видимої смерті „візантійця” Миколи II).

Це була третя виграна С. Вітте політична битва („золота валюта”, Портсмут, рятунок династії й імперії). Але, видно, належав він до тих, що, вигравши всі битви, програють головну. Валютова реформа чи Портсмутський мир — то були речі, які не дотикали істоти царизму, навпаки — зміцнювали його. Маніфест 17 жовтня був тією зброєю (правда, сфальшованою зброєдавцем), якою С. Вітте оборонив смертельно zagrożений царизм. Але коли наївний Вітте почав настоювати на здійсненні імлісто-мутнавих обіцянок маніфесту, цар, навіть такий безхарактерний (хоч і безхарактерно-впертий), як Микола II, звільнив першого інженера і відданого слугу імперії, як непотрібного льокая, згідливо й безсердечно...

Отже, задушевна ідея С. Вітте, яку він викохав жертвенно-героїчно, часом з надмірним пониженням себе в очах

малограмотної придворної черні (що уважала С. Вітте за людину низького походження), потерпіла блискавичний крах у першій же зустрічі з основою „Росії” — недоторкальним в своїй цілості історичним царизмом, сакралізованим протягом століть при допомозі „православ’я” на догмат і табу.

С. Вітте, граф „всеросійської” імперії і повержений царизмом велетень серед zdeгенерованої дрібноти придворного дворянства, — умирає в забутті й неслав’ї напередодні загамованої ним в р. 1905 і вже знову готової до вибуху революції, яка в історії і Московщини, і „Росії” була завжди, за виразом А. Пушкіна, „бунтом безглуздим і нещадним”, бунтом тотального раба, викультивованого царизмом в умовах царату, — додамо ми.

XIV

Завдання, яке собі поставив другий герой останнього акту петербурзької трагедії, було, на перший погляд, значно скромніше і значно менш революційне. Але тільки на перший погляд.

Петро Столипін, походженням з родовитого московського дворянства, був, певно, одним з найліпших представників пануючої в імперії нації. Мавши земельний маєток на терені Литви, він довгий час був губернатором у цій західній колонії імперії. Обсервуючи аграрні відносини серед селянства, зв'язаного з землею правом власності, і порівнюючи ті відносини з селянством московської метрополії, яке того права не мало (й не знало), він прийшов до висновку, що єдиним виходом для зміцнення й оздоровлення селянського стану в його рідній Московщині і тим створення міцної бази для монархії та захитаної імперії — а час був революційний — було б запровадження там законодавчим шляхом, власне, права власності селянина на оброблювану ним землю*). Покликаний вневдовзі після упадку

*) Те, що загально відоме в історії імперії, як скасування кріпацчини (р. 1861) в дійсності було: 1) звільнення селянина з рабства, при земельнім маєтку поміщика, та з обов'язку панщини цебто безплатної праці в тім маєтку і, одночасно, 2) наданням поміщикові права власності на земельний маєток, що перед тим був *de jure* державним, цебто наданим, враз з кріпаками, поміщикові державою за ті чи інші перед царем чи державою (що було те саме) — заслуги. Селянин опинявся без землі.

Акт 1861 р. був моментом з'явлення величезних мас сільського пролетаріату. І тому ліпші державні діячі цієї „реформи“ перестерігали царя Олександра II проти згубних наслідків половинчатості (як вони казали) тієї реформи.

Аграрні відносини в колоніях імперії — Україні, Польщі, Прибалтиці і т. д., там, де віками панувало римське право власності, укладалися дещо інакше.

С. Вітте на становище міністра внутрішніх справ і прем'єра, П. Столипін з незвичайною впертістю й енергією домігся був від настрашеного революцією 1905 р. царя спеціального закону (9 листопада 1906 р.) про початок запровадження селянського права власності на землю, що мало б наслідком своїм перехід селянина від стану традиційного „колхозника” своєї „общини” до стану вільного власника приналежного йому господарства-хутора.

Здавалося, плян П. Столипіна був і логічним, і природним, і, зрештою, „мінімальним”. Але дійсність показала, наскільки й цей плян був в обличчі „Росії” і максимальним, і революційним, і... утопічним.

Року 1911 в театрі Київської опери під час антракту прем'єр-міністер імперії П. Столипін — на очах присутнього царя і всіх достойників — був забитий. Убийник (Богров) міг проникнути в щільно стережений будинок опери лише тому, що був співробітником самої ж таємної поліції („охрані”), що несла охорону будинку, будучи ніби **одночасно** членом терористичної групи революціонерів (такий терорист, логічно беручи, скористав би з нагоди скорше забити самого царя — головну ціль терору...).

В історії російських революційних рухів співпраця революціонерів (спеціально терористів) з таємною поліцією імперії не лише не була новиною, а й мала немалі своєрідні традиції (Азеф, піл Гапон і інші). Трудно аналізувати тепер обставини замордування Столипіна хоча б уже тому, що справа та була зліквідована урядовими чинниками дуже хутко і якихбудь документів чи матеріалів не полишила. Таємничі обставини при замордуванні імперського прем'єр-міністра, запевне, були і „таємниця” смерті П. Столипіна залишиться таємницею, правдоподібно, уже назавжди.

Але загальновідоме було зовсім не таємниче відношення до аграрної реформи П. Столипіна, з одного боку — революційного підпілля (яке вже виформувало зародок майбутнього большевицького керівництва), а з другого боку, як це не дивно, — близьких до трону кол найвищого дворянства

(„Совет Об'єдінюючого Дворянства”). Революційне підпілля слушно бачило в з'явленні серед селянства типу міцного господаря - власника („кулака”) небезпеку втрачення для революції селянської маси, як рушійної сили. Але чим пояснити не меншу, а може ще й більшу ненависть до реформи та її ініціатора збоку людей одного стану, одного культурного кола й тої самої землевласницько-бюрократичної класи? Чим пояснити явну нехоть царя до людини, що своїм походженням і відданістю тронові та династії, як зрештою й своїми особистими якостями — доброю волею, прямою, відвагою й характером — не могла збуджувати (протилежно до Вітте) жадних сумнівів? Чим пояснити, що смерть Столипіна — з руки аджеж ніби революціонера — викликала і у царя, і у придворної та бюрократичної еліти — „зітх полегші”, як свідчать сучасники? *)

На всі ці запитання може бути лише одна відповідь: своєю аграрною реформою Столипін небезпечно діткнув був, як перед ним С. Вітте, основної догматичної підвалини державної доктрини „Росії”: державної власності над **безобличним рабом-підданим**, який в системі „Росії” мусить залишитися у в'язниці традиційно-московської „общини” і не сміє мати жадної приватної власності, бо то — **матеріальна база для особистості й її духової свободи.**

*) Не позбавлено особливої пікантності, що проти реформи Столипіна і на захист сакраментальної історично-московської „общини” встали в Державній Думі р. 1906 ліві ліберально-буржуазні і ідеологічно ніби скрайньо „західницькі” кола на чолі з П. Мілюковим. „Община” і для цих „європеїзованих” кол була — „табу”. Досить заплутана аргументація тих кол зводилася до того, що проєкт Столипіна йшов ніби „по лінії дворянської (?) політики”, що на зміну поміщицькій прийде, мовляв, „кулак”, і що це буде „руйнація” історично-сформованої „общини”...

Ліва громадськість всім цим дворянським плямам (реформі Столипіна — Е. М.) протиставила захист непродажності наділів селянської общини, заховання в ній старих порядків переділів (— періодичного перерозподілу „неподільного” масиву приналежної колективу землі — Е. М.) частинних і загальних [...], поліпшення продуктивності шляхом переходу до кооперативного, машинного і інтенсивного господарства...

(П. Мілюков — В о с п о м и н а н и я, Т. II)

Як бачимо, „ліва громадськість” вже р. 1906 передбачила колхози, совхози і машинно-тракторні станції СССР.

А особистости система завжди царистичної „Росії” — не терпить, бо особистість в тій системі — не міститься. Намагання Вітте, як і Столипіна, в суті речі, вели в тім самім напрямку, який — в дальших наслідках — мусів привести „Росію” до натурального розпаду, чи пак „розчленування”. І те, що стояло на сторожі тієї „Росії”, чи то був цар і монархісти, чи то була „революція” і соціялісти, чи то була ліберальна демократія (Мілюков) — не могло не стати на захист перед небезпекою **справжньої** революції, яку започаткував переконаний монархіст і царист, до крові відданий імперії, родовитий москаль з національності — Петро Столипін, якого замордували — в особі свого спільного агента — і царизм, і революція, і — через них — національний дух власного народу.

Характеристично, що справжній жаль по Столипінові був лише на Україні: селянські маси були йому вдячні за полегшений шлях до своєї остаточної господарської емансипації від імперії, малоросійське дворянство бачило в нім мужа, що ту імперію оздоровив би й зробив би її (хоч на певний час) життєздатною. Тож **єдиний** на теренах імперії пам’ятник П. Столипінові стояв — до 1917 р. — в Києві, перед магістратом столиці України.

ЛІТЕРАТУРА

- HERBERSTEIN, S. F. — *Rerum Moscovitarum Commentarii* — Viena, 1549.
- FLETCHER, GILES — *Of the Russe Common Wealth, or maner of Guernement of the Russe (commonly called the Emperour of Moscovia)* — London, 1591.
- BOUVET, P. — *The present Condition the Muscovite Empire*, 1699.
- CHURCHILL, A. and I. — *A. Collection of Voyages and Traveles* — London 1744.
- CLARKE, EDWARD DANIEL — *Travels in Russia, Tartary and Turkey* — Edinburg, 1839.
- CUSTINE, Astolphe de — *La Russie en 1839* — Paris, 1843.
- QUENET, Charles — *Les lettres philosophiques de Tchaadaieff* — Paris, 1931.
- GIDE, André — *Voyage en USSR* — Paris, 1937. — *Retouche du voyage* — Paris, 1937.
- GONZAGUE de REYNOLD — *Le monde russe. La formation de l'Empire* — Paris, 1950.
- OLEARIUS, Adam — *Offt beehrte Beschreibung der neuen orientalischen Reise etc.* Schleswig, 1647, T. I, II. 4. видання — 1647, 1656, 1663, 1696, переклади фр., голл., італ., англ.
- WEBER, Friedrich Christian — *Das veraenderte Russland* — Frankfurt, 1721. e
- KORB, Johan Georg — *Diarium itineris in Moscoviam* — Vienna 1701.
" *Diary of an Austrian secretary*, London, 1863.
- BLASIUS, J. H. — *Reise in Europäischen Russland* — Braunschweig, 1844.
- Sir GALAHAD — *Idiotenführer durch die russische Literatur* — Wien, 1927.
- ДОНЦОВ, Д. др. — *Підстави нашої політики* — Відень, 1921.
- МАЛАНЮК, Е. — *Petersburg — Pietrograd — Leningrad* — „Pamiętnik Warszawski” — Варшава, 1931.
- МАЛАНЮК, Е. — *Петербург, як тема історично-літературна*, ЛНБ, 1931.
- МАЛАНЮК, Е. — *Толстоевский* — ЛНБ.
- JAN KUCHARZEWSKI — *Od białego caratu do czerwonego*, — Warszawa, 1923-38. 7 томів.

- ЧААДАЕВ, ПЕТР — Сочиненія и письма, Т. I-II, Москва, 1913-14.
- ЛЕМКЕ, МИХАИЛЪ — Николаевскіе жандармы и литература 1825-1855 — Вид. С. В. Бунина, С. Петербург, 1909.
- МЕНДЕЛЕЕВЪ, Д. — Къ познанію, Россіи (з передмовою А. Салтикова) Вид. „Миловид“, Мюнхен, 1923.
- САЛТЫКОВЪ, АЛЕКСАНДРЪ — Две Россіи — Вид. „Миловид“, Мюнхен, 1923.
- ФЕДОТОВЪ, Г. П. — И есть, и будетъ. Размышленія о Россіи и революціи — Paris, 1932.
- ФЕДОТОВ, Г. П. — Новый Град, збірник статей, Нью Йорк, 1952.

ЗМІСТ

	ст.
Вступ	5
Ідеологія	9
Грунт	29
Царизм	32
Церква й царизм	47
Царат	61
Література	81

ЗАУВАЖЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ

Стор.	Надруковано:	Треба:
11	поема „дванадцять”	„Дванадцять”
44	„учитель старец”	„учітельний старец”
47	Першої половини XVIII ст.	XVII ст.
52	Земной царъ	Земной царь
65	згублену легенду імперії	згубну
82	„Две Россіи”	„Двѣ Россіи”
	додати:	В. Н. Ивановъ „Мы” В-во „Бамбуковая Роща”, Харбін, 1926

1-00